धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यं ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणं शार्करं चार्कतेजा ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्क्ष्मापतार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्याय समाप्त ॥ २ ॥

---

* अश्वत्थादीप्यन्य पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

एतद्वै देवा अब्रुवन् । चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवस्तेषां चेतयमानानाᳪ सवितैतानि सावित्राण्यपश्यत् सवितापश्यत् तस्मात् सावित्राणि स एता मष्टागृहीता माहुति मजुहोताᳪ हुरवेमा मष्टधाविहिता मषाढा मपश्यत् पुरैव सृष्टाᳪ सतीम् * ॥ १ ॥

ते यदब्रुवन । चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवन्यच्चेतयमाना अपश्यस्तस्माच्चितिराहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यत् तस्मादिष्टका ॥ २ ॥

ता वा ऽएताम् † । एकाᳪ सती मष्टागृहीता मष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति तस्मादिय मेका सत्यष्टधा विहिता ‡ ॥ ३ ॥

* 'सतीम्'—इति ग घ ।

† 'एताम'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ

ता मूर्द्धा मुद्भृत्यन् जुहोति । इमाᳫं तदूर्द्धाᳫं रूपैरुद्गृह्णाति तस्मादियं मूर्द्धा रूपैः * ॥ ४ ॥

ताᳫं सन्ततां जुहोति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इह रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा नान्ववेयुरिति त ऽएतᳫं सन्ततहोम मपश्यन् रक्षसा नाष्ट्राणा मनन्ववायनाय तस्मात् सन्तता जुहोति ॥ ५ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति'। सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति त मिष्ट्वा प्रीत्वाथैनᳫं सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति तस्मात सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति । सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतᳫं सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेतया सवितारᳫं रेतो भूतᳫं सिञ्चति तस्मात् सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येते । वाग्वै स्रुक्

'– इति ग, घ ।

प्राणः स्रुवो वाक्स्रुक् च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्म्मान्वैच्छंस्तस्मात् स्रुवश्च स्रुक् च ॥ ८ ॥

यद्देव स्रुवश्च स्रुक् च। यो वै स प्रजापतिरासीदेष स स्रुवः प्राणो वै स्रुवः प्राणः प्रजापतिरथ या सा वागासीदेषा सा स्रुग्योषा वै वाग्योषा स्रुगथ यास्ता आप आयन्वाचो लोकादेतास्ता या मेता माहुति जुहोति ॥ ९ ॥

ताꣳ सन्ततां जुहोति। सन्तता हि ता आप आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि। इमे ते लोका अथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा विद्या जगती सा भवति जगती सर्वाणि छन्दाꣳसि सर्वाणि छन्दाꣳसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथैषा त्रयी विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति। युञ्जानः प्रथमं मन इति

---

* 'विद्या'—इति ग, घ।

प्रजापतिर्व्वै युञ्जानः स मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तद्यन् मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तस्मात् प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय* सविता धिय इति। मनो वै सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्वय मिति। मन एवैतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितुः सव ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्ग्याय शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोक मियादेव मेतदाह शक्त्याति शक्त्या हि स्वर्गं लोक मेति ॥ १४ ॥

युक्त्वाय सविता देवानिति। मनो वै सविता प्राणा देवाः स्वर्यतो धिया दिव मिति स्वर्गं ह्येनाल्लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे

* 'तत्त्वाय'—इति च इह ब्रा० वेबरमुद्रितेन।

बृहज्ज्योति. करिष्यत इत्यसौ वा ऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उ ऽएषो ऽग्निरेतमेवैतत् सस्करिष्यन्तो भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रसूता एतत् कर्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मनश्चैवैतत् प्राणाश्चैतस्मै कर्म्मणे युङ्क्ते व्विप्रा व्विप्रस्येति प्रजापतिर्व्वै व्विप्रो देवा व्विप्रा बृहतो व्विपश्चित इति प्रजापतिर्व्वै बृहद्व्विपश्चिद्धि होत्रा दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेष होत्रा व्विधत्ते चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिव्विधीयन्ते व्वयुनाविदित्येष हीदं व्वयुन मविन्ददेक इदित्येको ह्येष इदᳪ सर्व्वं व्वयुन मविन्दत् मही देवस्य सवितु. परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितु' परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वा ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरिति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यं मन्न नमस्तत्तदेषैवाहुतिरन्न मेतयैव तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते व्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेरिति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्त्तिश्लोको यजमानस्य स्यादेव मेतदाह

शृण्वन्तु व्विश्वे ऽअमृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-
र्व्वा ऽअमृतस्तस्य व्विश्वे देवाः पुत्रा आ ये
धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्या-
नि धामानि तस्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेत-
दाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाण मन्वन्यऽ इद्ययुरिति । प्रजा-
पतिर्व्वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत् तत्ततो देवा अकुर्वन्
देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा
देवा देवस्य यज्ञं व्वीर्य मोजसेत्येतत्. पार्थिवानि
व्विममे स एतश इति यद्वै किञ्चास्यां तत्
पार्थिवं तदेष सर्व्वं व्विमिमीते रश्मिभिर्ह्येन-
दभ्यवतनोति रजाꣳसि देव सविता महित्व-
नेतीमे वै लोका रजाꣳस्यसावादित्यो देव. सविता
तानेष महिम्ना व्विमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञ प्रसुव यज्ञपति
भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता
यज्ञो भगस्त मेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपति
भगायेति दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतं नः पुना-
त्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्व्वो ऽन्नं केतो-

ऽन्नपूरन्न न. पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्व्वाचं नः स्वद-त्विति व्वाग्वा ऽइदं कर्म प्राणो व्वाचस्पतिः प्राणो न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति। असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यद्वा ऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनार्त्तᳪ स्वस्त्युदृच मश्नुते देवाव्य मिति यो देवानवदित्येतत् सखिविदᳪ सत्राजित धनजितᳪ स्वर्जित मिति य एतत् सर्व्वं व्विन्दादित्येतदृचेत्यृचा स्तोमᳪ समर्द्धय गाय-त्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वा-हेति यजूᳪषि सैषा त्रयी व्विद्या प्रथम जायते यथैवादो ऽमुत्राजायतैव मथ य सोऽग्निरसृज्यतैष स योऽत ऊर्द्ध्व मग्निश्चीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि। अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतᳪ सिञ्चति तानि नव भवन्ति स्वाहाकारो नवमो नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतᳪ सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्दशमी दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्याव-त्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहुत्याᳫं हुतायाम्। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् पशुर्वा ऽअग्निः पशु-भिरिम मन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्य-तीति ते पशुभिरन्वैच्छंस्स स्वाय रूपायाविरभवत् तस्माद् हैतत् पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्वा गवे ऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन्। यद्वाइ सर्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्वु ऽअसर्वैरसर्व मनुवेत्स्याम इति त ऽएत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चाविश्च तद्यदेत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यंस्तस्मादेष एकः सन् द्वि-रेताः ॥ २३ ॥

अनद्धापुरुषं पुरुषात्। एष ह वा ऽअनद्धा-पुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् मनुष्यांस्तत्

* 'पुरुषाय'—इति ग। 'पुरुषाय' इति घ।

सर्व्वैरह पशुभिरन्वैच्छन्तो यातयामा अनुपजीवनीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति ते पञ्चसम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः सम्वत्सरः सम्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवन्ति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स मुञ्ज प्राविशत् तस्मात् स सुषिरस्तस्मादिवान्तरतो* धूमरक्त इव सैषा योनिरग्नेर्यन् मुञ्जो ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्व्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृदग्निरप्स्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्व्वतो वा ऽअप्स्वाभिधानी मुख परिश्रिते सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिश्रिते योनिरूप मेतत् क्रियते ॥ २७ ॥

* 'सुखिर॰'—इति च दृष्टं का॰ वेबरमहोदयेन ।

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-ऽथाज एवꣳ ह्येतेऽनुपूर्व्वं यद्वै तदश्रु संचरितमासीदेष सोऽश्वोऽथ यत्तद्रसदिवैष रासभोऽथ यः स कपाले रसो लिप्त मासीदेष * सोऽजो-ऽथ यत्तत्कपाल मासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरि-ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्यु-रिति त ऽएतं वज्र मपश्यन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त ऽएतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञ मतन्वत तथैवैतद्यजमान एतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षा-ꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएत यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-ग्निरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाग्निर्दक्षिणतो

* 'आसीदेष' —इति च इह का०-वैपरीत्ये ।

वै वृषा योषा मुपशेते ऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा योषा मुपशेते * ॥ ३० ॥

सा त्वैणवी स्यात्। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स त्वेणुं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरः स एतानि त्वर्माण्यभितोऽकुरुत पर्वाण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र निर्ददाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात्। सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषीं न विन्देदप्यकल्माषी स्यात सुषिरा तु स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्यद्वेणुरग्निरिय मत्र वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्व्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात्। प्रादेशमात्रꣳ हीद मभि त्वाग्वदत्यरत्निमात्री त्वेव भवति बाहुर्व्वा ऽअरत्नि-र्बाहुना वै व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितैव तद् भवति ॥ ३३ ॥

* सुपशेते'—इति ग, घ। 'सुपशेते—इति च

† 'निर्ददाह'—इति ग, घ।

अन्यतःक्ष्णुत् स्यात् । अन्यतरतो हीदं वाच-
क्ष्णुत मुभयतः क्ष्णुत्त्वेव भवत्युभयतो हीदं वाचः
क्ष्णुतं यदेनया दैवं च वदति मानुषं चाथो यत्
सत्यं चानृतं च तस्मादुभयतःक्ष्णुत् * ॥ ३४ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् † । अतो वा ऽअस्मिन्वीर्यं
यतोऽस्मै क्ष्णुत मुभयत एवास्मा एतद् वीर्यं
दधाति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् । एतद्वाऽएन देवा अनुवि-
द्येभ्यो लोकेभ्योऽखनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्येभ्यो
लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

स यदितः खनति । तदेन मस्माल्लोकात ‡
खनत्यथ यदूर्ध्वं चरति तदमुष्माल्लोकादथ § यदन्त-
रेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्व्वेभ्य एवैन मेत-
देभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

तां मादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां माददे गायत्रेण छन्दसा-

---

*, † क्ष्णुत'—इति ग, घ ।

‡ 'मस्माऽल्लोकात्'—इति घ ।

§ तदमुष्माऽल्लोकादथ'—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत एवैना मेतद्देवताभिर्देवता-
भिरादत्ते गायत्रेण छन्दसाथो ऽस्यां गायत्रं छन्दो
दधाति पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्व-
दाभरेति पशवो वै पुरीष्यं पृथिव्या उपस्थादग्निं
पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत् त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्व-
दिति तदेना त्रैष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथोऽस्यां त्रैष्टुभं
छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभ्रिरसीति*। अभ्रिर्ह्येषा तदेनाꣳ† सत्येना-
दत्ते नार्यसीति योषा वा अभ्रिर्योषा नारी न
वै योषा कञ्चन हिनस्ति शमयत्येवैना मेतदहिꣳ-
सायै त्वया वय मग्निꣳ शकेम खनितुꣳ सधस्थ
ऽएतीदं वै सधस्थं त्वया वय मग्निꣳ शकेम खनितु
मस्मिन्त्सधस्थ ऽइत्येतज्जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति
तदेना जागतेन छन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं छन्दो
दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'अभ्रिरसीति'—इति क, ग, घ। 'अभ्रिरसीति'—इति ख, ङ।

† 'तदेनꣳ'—इति ग, घ।

मात्रा तावत्यैवैना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएना देवास्त्रिभिरादा-याथास्यां चतुर्थेन व्वीर्य्यं मदधुस्तथैवैना मय मेतत्-त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन व्वीर्य्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽआधाय सवितेति । हस्ते ह्यस्याहिता भवति बिभ्रदभ्रि मिति बिभर्त्ति ह्येनाᳫं हिरण्ययी मिति हिरण्मयी ह्येषा या छन्दांमय्यग्नेर्ज्ज्योति-र्न्निचाय्येत्यग्नेर्ज्ज्योतिर्द्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभर-दिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन छन्दसाङ्गि-रस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथो ऽअस्या मानुष्टुभ छन्दो दधाति तान्येतान्येव छन्दाᳫंस्येषा-भिरारभ्यायैवेय व्वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

ताᳫं हैके हिरण्मयीं कुर्व्वन्ति । हिरण्ययीति वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्य्याद्यद्वा ऽएषा छन्दाᳫं-सि तेनैषा हिरण्य ममृतᳫं हिरण्य ममृतानि छन्दाᳫंसि ॥ ४२ ॥

ता चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्व्वा व्वाग् वागित्येक मक्षर मक्षर मिति त्र्यक्षरं तद्यत्तद् वागित्येक मक्षरं यैवैषानुष्टुबुत्तमा सा साथ यदक्षर

मिति ब्राह्मर मेतानि तानि पूर्व्वाणि यजूंषि सर्व्वयैवैतद्वाचाग्निं खनति सर्व्वया व्वाचा सम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यद्वेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्वाग्वदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चाष्टौ तदष्टौ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः सर्व्वासु तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तस्मात् सर्व्वासु दिक्षु व्वाग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्म्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चीयमानाग्नेरुत्पत्तिप्रकारः, चयनोपयुक्तपशूदकाकर्म, मृत्तिकासिकताद्युत्पत्तिः, पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्यवायव्येष्ट्यन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च दर्शिता, इतस्तृतीयादिभिरध्यायैः "युञ्जानः प्रथमं मनः" इत्यादीनां चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथमं "युञ्जानः प्रथमं" मित्यादिभिरष्टभिः * सावित्रहोमः कार्यः ।

* वा० सं० ११ १—८ ।

तदाह कात्यायन — "अष्टगृहीत जुहोति सन्तत मुद्गृह्णन् युञ्जान इति"-इति *। अष्टवार स्रुवेण स्रुचि गृहीत माज्य-द्रव्य 'सन्ततम्' अविच्छेदेन 'उद्गृह्णन्' ऊर्द्ध गृह्णन् "युञ्जान प्रथम मन"-इत्यादिभिरष्टभि सवितृदैवत्यैमन्त्रैर्जुहुयात् †। "अष्टा-गृहीता मष्टाभिर्यजुभिर्जुहोति"-इति वक्ष्यति ‡। एतेषा यजुष्ट्व यजुर्वेदे पाठात्, अन्यथा पादवद्धाना यजुष्ट्वानुपपत्ते। अथवा यजुस्संहितापठिता मन्त्रा छत्रिन्यायेन यजु शब्देनोक्ता, अता-ष्टमो मन्त्रो यजु। तथा चापस्तम्ब — "यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरेका माहुति जुहोति"-इति §।

त मिम सावित्रहोम विधास्यन् सवितृसम्बन्ध मादौ दर्श-यति— "एतद्वै देवा अब्रुवन्निति। 'चेतयमानाना' चित्ति मिच्छता देवाना मध्ये 'सविता' देव 'एतानि' वक्ष्यमाणानि सावित्राणि कर्माणि 'अपश्यत्'। यस्मात् सविता एतानि दृष्टवान् अत सावित्राणीत्युच्यन्ते। सवितुरिमानीत्यर्थे "तस्ये-दम्"-इति ‖ अण् प्रत्यय। सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा दृष्टृदृश्यसम्बन्धे कर्मणा मपि सवितृदेवत्वेन "सास्य देवता"-इत्यर्थे ¶ विशेषे च विशेष-प्रत्ययो भवतीत्यर्थ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

† "युञ्जान प्रथमम (१), युक्तेन मनसा (२) युक्ताय सविता (३), युञ्जते मन (४), युजे वाम् ब्रह्म (५), यस्य प्रयाण मन्वन् (६), देव सवित (७) इम नो देव सवितर् (८) —इत्यष्टौ वा० स० ११ १—८।

‡ तृतीयकण्डिकाम् (१३० पृ० १३ प०) द्रष्टव्यम्।

§ आप० श्रौ० सू० १६ १ ४।

‖ पा० सू० ४ ३ १२०। ¶ पा० सू० ४ २ २४।

आज्यस्याष्टग्रहणं विधातु माह— "स एता मष्टागृहीता मिति। "ता हुत्वेमा मिति। यत 'अष्टागृहीता माहुतिं सविता अजुहोत्', 'अष्टधा विहिताम्' अष्टप्रकारेण विहिताम् 'अषाढां' नामेष्टकाम् 'अपश्यत्' ॥ १ ॥

"ते यदब्रुवन्निति। अषाढाया इष्टकात्व मुपपादयति— "आहुतिर्वै यज्ञो यदिष्ट्वापश्यदिति। 'यत्' यस्मात् एतां सावित्राहुतिम् 'इष्ट्वा' 'अपश्यत', 'तस्मादिष्टका' अषाढेति, आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति— "ता वा एता मेका सती मष्टागृहीता मिति। यस्मादेकाहुति मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण हुतवान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति तत्समानत्व तस्योपचरित मित्याशय ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरूर्ध्वं ग्रहणं विधत्ते— "ता मूर्ध्वा मिति। ('उदगृह्णन्') उदुपसर्गस्यार्थं ऊर्ध्वं मित्यनेनोक्तं। "इमां तदूर्ध्वा मिति। 'इमां भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्तत्येन हवनं विधत्ते— "ता सन्तता जुहोतीति। 'सन्तताम्' अविच्छिन्नधारा मित्यर्थः। सन्ततत्वं सोपपत्तिकं प्रशंसति— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति। "ञि भी भये" * लिङि "भिजभ्यस्तविदिभ्यश्च"-इति † झेर्जुस्। राक्षसेभ्यः सकाशात् देवा भीतवन्तः। 'यत्' यथा 'इह' यज्ञे 'नाष्ट्राः' नाशकानि 'रक्षांसि' कर्तृपदम्, 'न' अस्मान् देवान् 'नान्ववेयुः' न

---

* जु० प० २ धा०।

† पा० सू० ३ ४, १०९

सङ्गता भवेयु । "इण् गतौ" * लिटि रूपम्, 'इति' इतौ, यस्मात् कारणात् 'एन' सावित्र 'होम' 'सन्ततम्' अनवच्छिन्नम् 'अपश्यत्', अवकाशान्वेषिणा राक्षसाना मसङ्गमनाय, अवकाशे हि यज्ञविघातका प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या आहुते सवितृदेवत्यत्व मिदानी माह— "यद्देवैता माहुति मिति। आग्नेये कर्मणि कुत सवितु प्रसङ्ग इत्यत आह — "सवितैषोऽग्निरिति। "षू प्रेरणे"–इति †, अस्मात्तृचि पद सवितेति।

"सवितार प्रीणाति, तस्मात् सावित्राणीति। अनेनाहुते सवितृप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्यत्व मिति, प्रत्ययस्तु पूर्वमेवोक्त ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिवैरण प्रशसति— "यद्देवैता माहुति मिति। रेतोभूत सिञ्चतीति। चयनकर्मण प्रारम्भादित्यर्थ ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलस्रुवेण होमकरण व्युदसितु माह— "स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येत इति। स्त्रीलिङ्गत्वात् स्रुचो वाक्त्वम्, पुलिङ्गत्वात् स्रुवस्य प्राणत्वम्। ताभ्या वाक्प्राणाभ्याम् 'अग्रे' पूर्व 'देवा' इद 'कर्म' अनुष्ठितवन्त। अतोऽस्मिन् स्रुक्स्रुवौ प्रयुज्येते ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणैतयो प्रयोग प्रशसितु मनुवदति— "यद्देव स्रुवश्च स्रुक् चेति। स्रुक्स्रुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्व यदर्थ मुक्तम्, तद् दर्शयति— "अथ यास्ता आप इति। 'या' 'आप' यानि उदकानि प्रजापतिसृष्टानि 'वाचो लोकात्' वाग्रूपाल्लोकात्

* अदा० प० ३५ धा०।

† तु० प० २८ धा०।

सकाशात् 'आयन्' आगतानि, 'ता' आप एवेदानीं क्रियमाणा-हुतिरित्यर्थः। पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान् इत्याम्नातम्, तथा प्रथमाध्याये— "सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात्"–इति * ॥ ९ ॥

"ता सन्तता मिति। आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति— "अथ य स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति। पूर्वं प्रजापतिरपः सृष्ट्वा पुनरपि बहुल मुत्पत्तिं त्रयीमय्या विद्यया सह ता आपः प्रविष्टवान्, अत इदानी मपि आहुतिरूपतोऽन्ते मन्त्रा-णाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया सहोदकप्रवेशसमान मित्यर्थः। एतदपि पूर्वं माम्नातम्— "सो-ऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहाप प्राविशदिति † ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— "तद् यानि त्रीणि प्रथमा-नीति। 'तत्' तत्र तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि' यजूंषि। यजुर्वेदपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते, अन्यथा पाद-बद्धानां यजुष्ट्वानुपपत्ते, यजुरन्तगा ‡ वा मन्त्रास्त्रिन्यायेन यजुः-शब्देनोक्ता। तन्मन्त्रत्रय पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकम्, चतुर्थो मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मक। त्रयीत्व छन्दोद्वारा प्रतिपादयति— "जगती सा भवतीति। "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः"–इति § चतुर्थो मन्त्रो जगतीच्छन्दस्क, जगत्या सर्वच्छन्दोमयत्वात्

---

* इहैव काण्डे ४ पृ० ३ प द्रष्टव्यम्।

† इहैव पुरस्तात ४ पृ० ६ प० द्रष्टव्यम

‡ 'यजुरन्तिमा'—इति च पाठ।

§ वा० स० ११ ४।

त्रय्याश्च तत्सम्भवात्, चतुर्थस्याश्च त्रयीरूपत्वम्। इमानि चत्वारि यजूंषि प्रागादिमहादिश, सङ्ख्यासाम्यात्। "इमे वै लोका"–इत्यादिना सप्ताना मन्त्राणा प्रजापतिरूपत्वम्, एकस्यास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शित मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनूद्य प्रथमा मृच विधत्ते— "स जुहोति युञ्जान इति *। प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप्। अय मर्थ — "सविता सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरक सूर्य 'प्रथमम्' आदौ अग्निचयनविषये 'मन' ज्ञानसाधनभूत चित्त 'युञ्जान' कर्मविषय ज्ञान मुत्पादयितु मात्मना सयुक्त कुर्वन् अनन्तर 'धिय' बुद्धी प्राणान् वा 'तत्त्वाय'। "तनु विस्तारे" †, क्त्वाप्रत्यये "उदितो वा" –इति ‡ इडभावपक्षे "अनिदिताम्०"–इति § न लोपे, "क्त्वो यक्"–इति ‖ यक्प्रत्यये च कृते रूपम्। तनित्वा विस्तार्य्य, मनसा बुद्धि प्राण वा पर्यालोच्य। अत्र मनस्तत्र प्राण इति हि व्याप्ति। यद्वा, एक वाक्यम्, प्रथम मनो ज्ञानसाधन धियम् तत्कार्य ज्ञानञ्च 'तत्त्वाय' तत्त्व शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्व नामाग्नित्वम्। तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्नि परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये। मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जान अग्ने सम्बन्धि ज्योति पञ्चसु पशुषु प्रविष्ट तेज 'निचाय्य'। "चायृ

---

* युञ्जान प्रथम मनस्तत्त्वाय सविता धियम।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत —इति वा० स ११ १।

† तना० उ० १ धा०।

‡ पा० सू० ७ २ ५६।

§ पा० सू० ६ ४ २४।

‖ पा० सू० ७ १ ४७।

पूजानिशामनयो" *। निशामनं दर्शनम्। पृथिव्या चिताया अधि उपरि विशिष्टप्रदेश प्रति 'आभरत्'। तत पशुभ्यः सकाशात् अग्नितेज आहृतवान्। "हृग्रहोर्भश्छन्दसि"–इति † हकारस्य भकार।

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै युञ्जान इति। अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्र माश्रित्य प्रजापतिरुच्यत इति विशेष। अत्र "तस्माय अग्निरूपायाग्नये अग्नये ज्योति पशुषु दृष्टा"–इत्यादिक सर्वं युज्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीय मन्त्र विधत्ते— "युक्तेन मनसा वय मितीति ‡। इयं गायत्री। अथ मर्थ — युक्तेन' कर्मविषये एकाग्रेण मनसा। अन्यत्र व्यापके मनसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अत कर्मणि युक्तेनेत्युक्तम्। तादृशेन 'मनसा' सहिता 'सवितु देवस्य' 'सवे' अभ्यनुज्ञाने वर्त्तमाना 'वयम्' अनुष्ठातार 'स्वर्ग्याय' हितार्थे यत्-प्रत्यय § स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, "क्रियार्थोपपदस्य०"–इति ‖ चतुर्थी। 'शक्त्या' कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थं द्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्न कार्यं इति वाक्यशेष ¶। नित्ये तावत्, यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

---

* धा० उ० ८८०।

† पा० ८ २ ३२ सू० १ वा०।

‡ का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

§ पा० सू० ५ १ ५।

‖ पा० सू० २ ३ १६।

¶ "युक्तेन मनसा वय देवस्य सवितु सवे। स्वर्ग्याय शक्त्या"—इति वा० स० ११ २।

यथासम्भवोक्ति., काम्ये, यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्ते सम्पूर्णता चोक्ता ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "मन एवैतदिति। मनसो युक्तत्व व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— "न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीय मन्त्र विधत्ते— "युक्ताय सविता देवानिति *। तादृशान् 'युक्ताय' पूर्ववत् क्तो यक्, मनसा युक्ता स्थित इति विशेष। यद्वा, 'देवान्' प्राणान् 'युक्ताय' इत्येत मेक वाक्य मिति प्रदर्शितम्। 'युयुजे' इति लिट् प्रयुक्त। 'बृहत्' महत् 'ज्योति' अग्न्यात्मक सूर्यात्मकञ्च 'करिष्यत' सस्करिष्यत, आत्मत्वेन भावयत 'तान्' देवान् 'सविता' 'प्रसुवाति' अभ्यनुजानातु †। सुवते पञ्चमे लकारे "लेटोऽडाटौ"-इत्याडागम ‡। अत एव 'करवत्' -इति पञ्चमो ल उदाहृत § ॥ १५ ॥

चतुर्थी विधत्ते— "युञ्जते मन इति ‖। अय जगती ¶। 'विप्रा' मेधाविनो देवा। 'बृहतो विपश्चित'। "विप्"-इति वाङ् नाम **। सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिता.। 'विप्रस्य' मेधाविन प्रजापते अग्न्यात्मकस्य विस्रस्त पुन सन्धानार्थ

* का० श्रौ० सू० १६ १ ७।

† युक्ताय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम्।
बृहज्ज्योति' करिष्यत सविता प्रसुवाति तान्"—इति
वा० स० ११ ३। ‡ पा० सू० ३ ४ ९४।

§ १३४ पृ ४ प० मूले द्रष्टव्यम्।

‖ का० श्रौ० सू १६ २ ७।

¶ "युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित'। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य' सवितु: परिष्टुति"— इति वा० स० ११ ४। ** निघ० १ ११ ४१।

'मनो युञ्जते' कर्मार्थं मैकाग्र कुर्वन्ति । 'उत' अपि च 'धिय' बुद्धी प्राणान् वा 'युञ्जते'। 'वयुनाविद्' 'वयुना' इति प्रज्ञानाम *, इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानवान् जानात् 'एक' 'इत् एव चीयमान अग्नि, 'होत्रा' सप्तहोतृकाणा प्रशस्तयाज्या 'विदधे' चकार। तदिद 'सवितु देवस्य' 'मही' महती 'परिष्टुति'। स यत् प्रजापति समिधानाय देवा कर्मणो मन प्राणाश्च युङ्क्ते, अतोऽग्निर्होत्र विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "युञ्जते मन इत्यादि। स्पष्टोऽर्थ । "यद्वा एष चीयत इति। यश्चीयते स एष होतृकर्माणि करोतीत्यथ द्रढयितु माह— "चिते होतग्निरिति। 'चिते' अग्नौ होतृमैत्रावरुणादिक्रियाणा विधानात् तस्यैव कर्तृत्व मित्युपचरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमी मृच विधत्ते— "युजे वा ब्रह्म पूर्व्य मिति †। त्रिष्टुप्। 'वाम्'—इति पत्नीयजमानावुच्येते। युवाभ्या मर्थाय, 'नमोभि' अन्नै सहित, 'पूर्व्य' पुरातनं 'ब्रह्म' ब्रह्मणि 'युजे' युक्त वान् सवितेति। अत्रान्नवाचिना नम पदेनाहुतिरभिधीयते, तयाहुत्या पत्नीयजमानयो बुद्धी प्राणान् एतस्मै कर्मणे युङ्क्ते इत्यर्थ । यद्वा, 'युञ्जे' इत्युत्तमैके रूपम्, अध्वर्युरह मिति। किमर्थम् ? तदाह— 'सूरे' कर्मविदुषो यजमानस्य 'श्लोक' कीर्त्ति 'व्येतु' विविध गच्छतु, उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता भवत्विति। 'पथ्येव' पथि शब्दात् "धर्मपथ्यर्थन्यायात्०"—इति ‡

* निघ० ३ ११ १०।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

‡ पा० सू० ४ ४ ९२।

यत्। पथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुति यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति, एव श्लोक इत्यर्थ । 'अमृतस्य' मरणधर्म-रहितस्य प्रजापते 'पुत्रा' 'विश्वे' देवा 'शृण्वन्तु', यजमान-श्लोक मित्यनुषङ्ग । 'ये' देवा दिव्यानि धामानि सर्वलोक-स्थानि 'तस्थु' अधिष्ठितवन्त , ते शृण्वन्त्विति * ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "युजे वा ब्रह्म पूर्व्य नमो-भिरित्यादि। निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी मृच माह — "यस्य प्रयाण मिति † । इय जगती ‡ । अय मथ — अन्ये देवा 'यस्य देवस्य' द्योतनशीलस्य प्रजापते 'प्रयाण' प्रथमगमन कर्मानुष्ठान मनुलक्ष्य 'ओजसा' वीर्येण 'महि-मान' चयनात्मक यज्ञ 'यय' अन्वगच्छन्। प्रजापत्यनुष्ठानानन्तर सर्वे देवा अनुष्ठितवन्त । 'य' 'सविता' 'पार्थिवानि' पृथिव्या मवस्थित वस्तुजात 'विममे'। "माङ् माने" §। स्वीयैस्तेजोभि सर्वं वस्तु व्यनक्ति। 'एतश' सर्वत्र चरणशील । यद्वा, 'एतश' –इत्यश्वनाम ‖, मत्वर्थीयलोप अश्ववान्। 'सविता' आदित्यो 'देव'। 'रजासि' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् 'महित्वना' स्वमहिम्ना 'वि ममे' विमिमीते ॥

* युजे वाम् ब्रह्म पूर्व्य नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूर । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्थु"—इति वा० स० ११ ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ७ ।

‡ यस्य प्रयाण मन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमान मोजसा । य पार्थिवानि वि ममे स एतशो रजांसि देव सविता महित्वना" —इति वा० स० ११ ६ ।

§ धु० आ० ६ धा० । ‖ निघ० १ १४ १० ।

"प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मेत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तम मन्त्र विधत्ते— "देव सवित प्रसुव यज्ञ मिति *। वाजपेये व्याख्यातोऽय मन्त्र † ॥ १९ ॥

अष्टम यजुर्विधत्ते— "इम नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡। प्रणयेतिपदस्यार्थ माह— 'यज्ञिय कर्म' 'प्रणयति' प्रकर्षेण नयति। तदेवाह— 'तत्' सविता प्रणीत कर्म 'अनार्त्तम्' अनुपहतम्, 'स्वस्ति' क्षेमेण 'उदृच' समाप्तिम् 'अश्नुते'। देवाव्य मिति पद व्याचष्टे— "यो देवानवदिति। देवानवति तर्पयतीति देवावी। "अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ई"-इति § ई प्रत्यय। अस्य यजुष त्रयीविद्यात्व मुपपादयितु माह— "ऋचेति। अस्मिन् यजुषि तावत् 'ऋचा स्तोम समर्धय'। "गायत्रेण रथन्तर बृहद् गायत्र वर्त्तनि स्वाहा"-इति पठ्यते ‖। तत्र ऋचेतिपदेन ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमा गायत्ररथन्तरबृहदादिभि सामान्युच्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेद। अत एवैष मन्त्रो वेदत्रयात्मकत्वात् 'त्रयी विद्या'। अत्र त्रय्या क प्रसङ्ग इत्यत आह— "यथैवादोऽमुत्रेति। 'अद' स्थितिक्रियाविशेषणम्, 'अमुत्र'-इति विप्रकृष्टवचन। यथा प्रागध्यायादौ सर्वसृष्टे पुरा त्रयी विद्या उत्पन्ना, एव मेतद् यजुरपि— "स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

† ५का० १अ० २ब्रा० १४क०=५भा० १३पृ० १प० द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १ ६ २ ७। § उ० ३ पा० १५८ सू०।

‖ "इम नो देव सवितर्यज्ञ प्रणय देवाव्य सखिविद सत्राजित धनजित स्वर्जितम्। ऋचा स्तोम समर्धय गायत्रेण रथन्तर बृहद् गायत्रवर्त्तनि स्वाहा"—इति वा० स० ११ ८। विहितस्यास्यैव मन्त्रस्यान्तिमो भाग एष द्रष्टव्य।

प्रथम मसृजत त्रयी मेव विद्याम्"–इति *। पूर्वं योऽग्नि सृष्ट, अथ यो गर्भेऽन्तरासीत्, 'सोऽग्निरसृज्यतेति। 'स' सृष्टोऽग्निरेव, इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थं ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशंसितु मनुवदति— "तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति। गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि, अग्नेरपि अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्व प्रागुक्तम् †। अतोऽग्नेर्यावन्तोऽवयवा, ते तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान् भवतीत्यर्थं ।

अष्टममन्त्रान्ते य स्वाहा शब्द पठित ‡, तेन नवमेन सह सङ्ख्या दिक्प्राणात्मना प्रशंसति— "तानि नव भवन्ति, स्वाहाकारो नवम इति।

स्वाहा शब्दप्रयोगानन्तर मन्त्रावाज्याहुतिर्हूयते, तया सह पूर्वसङ्ख्या विराट्प्राणात्मकाग्न्यात्मना स्तौति— "तानि दश भवन्ति आहुतिर्दशमीति। अष्टौ मन्त्रा, स्वाहाकारो नवम, स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुति' 'दशमी' दशसङ्ख्यापूरणीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीना चतुर्णां पशूना कायप्रासनम्, तस्मात् प्रदेशात् उखापाठेष्टकाकरणार्थं मृत् आनेतव्या, "चतुर्णां मप्सु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थापश्च"–इति § आम्नातम्।

---

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ पृ० १४ प० द्रष्टव्यम्।

† यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति —इति ४३ पृ० ४ प०।

‡ १५४ पृ० '‖' टीप्पन्या प्रकाशितो मन्त्रो द्रष्टव्य।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ १८, २०। इह च ७०पृ० २१पङ्क्तित

तत्र नेतव्यान् पशून् विधातु माख्यायिका माह—"एतस्या माहुत्या हुताया मिति। पूर्वे ऽग्निर्देवसकाशादुत्क्रान्त , 'ते देवा ' परस्परम् •'अब्रुवन्', 'पशु अग्नि ' अत 'पशुभि ' 'इम' पशुरूप मग्निम् 'अन्विच्छाम' अन्विष्याम । 'स ' अग्नि पशु 'स्वाय' स्वजातीयपशुरूपाय , त दृष्ट्वा 'आवि ' प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य , पशुभिरन्विष्टवन्त । सोऽप्यग्नि प्रत्यक्षोऽभवत् । तस्मात् लोके पशु सजातीयरूप दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्धयोपपादयति— "गौर्वा गवे, अश्वो वाश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२ ॥

"तेऽब्रुवन् यद्यह सर्वैरन्वेषिष्याम इति। 'यदि' 'सर्वै' पुरुषादिपञ्चपशुभि पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छाम , तर्हि ते पशव 'यातयामा ' गतसारा , अत 'अनुपजीवनीया ' न भवन्ति , 'यदि' 'असर्वै ' पशुभि , तर्हि 'असर्वम्' असम्पूर्ण मग्नि मेव 'अनुवेत्स्याम ' लाभार्थस्य विदेरूपम् * । 'इति' देवा विचार्य 'द्वाभ्या' प्रतिनिध्यर्थे कर्मप्रवचनीय , "प्रति प्रतिनिधि प्रतिदाने च" † । 'तस्मात्'–इति , 'पशुभ्याम्'–इति च पञ्चमी। गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एक रासभ 'प्रत्यपश्यन्', यत 'एष ' द्वयो प्रतिनिधि , 'तस्मात्' रासभ स्वरूपेण 'एक ' अपि 'द्विरेता ' विलक्षणपशुद्वयजनक । रासभादश्वतरस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते। अत अश्वाजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति त्रय पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

* "विदॢ लाभे"–इति तु० उ० १५२ धा०

† पा० सू० १ ४ ९२ ।

उत्तरत्र अनड्वापुरुष मीष्ठतेऽग्निम्पुरीष्य मिति वक्ष्यति *, अत्रानड्वापुरुषस्य का प्रसङ्ग इति, त दर्शयति— "अनड्वा पुरुष पुरुषादिति। × × × पुरुषपशो प्रतिनिधि मनड्वापुरुष मपश्यत्। अनड्वापुरुषस्य लक्षण माह— "एष ह वा अनड्वापुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यानिति †। 'अवति' प्रीणयति, देवपितृमनुष्याणा मनर्थक इत्यर्थ। अत पुरुषपशो प्रतिनिधिरनड्वापुरुष, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ, पूर्वावेवाश्वाजौ। एव 'सर्वै पशुभि' पशुरूप मग्नि मन्विष्टवन्त इति। सर्वैरन्वेषणे असर्वाग्निलाभदोषो नास्तीत्याह— "नो यातयामा इति। सर्वैरन्वेषणे यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थ ॥ २४ ॥

उत्तरत्रानड्वापुरुषस्य तत्कर्मकेक्षणे विनियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात तदितरैरश्वगर्दभाजैस्त्रिभिरग्नेरन्वेषण दर्शयति— "त्रिभिरन्विच्छतीति। पशुगतत्रित्वसङ्ख्या प्रशसति— "त्रिवृदग्निरिति। अग्नेस्त्रिवृत्त्व प्रागुक्तम— "अष्टौ (रुद्रादीनि) अग्निरूपाणि, कुमारो नवम इति, सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता"–इति ‡। अत पशुत्रित्वसङ्ख्याया विद्यमानत्वात तावन्त तावत्परिमाण मग्निम्, तावत्सङ्ख्याकैरश्वावयवैरेवान्विष्टवान् भवतीति उक्तम। अत्रानड्वापुरुषाश्वरासभाजा एव चत्वार पशव, कथ तैरन्वेषणे सर्वैरन्वेषण कृत मित्याशङ्क्य, तेषा चतुर्णा मेव पञ्चसम्पत्ति माह— "ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति। रासभ खलु गवाविप्रतिनिधिरिति तौ गवावी द्वौ, पुरुषादयस्त्रय इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्टात (६ ३ ३ ४) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सूत्रे च १६ २ १३।

‡ पुरस्तात ४३ पृ० २ प० द्रष्टव्यम्।

त्यर्थ । ता मेव पञ्चसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्तौति— "पञ्चचितिकोऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषा त्रयाणा पशूनां मौञ्जीबन्धन विधत्ते— "ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरिति । मुञ्जानाम स सुषिरस्तृणविशेष , तेन निर्मिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति । अभि पूर्वो दधातिर्बन्धने वर्त्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभिधान्यो रशना । करणे ल्युट् प्रत्यय * । मुञ्जेनैव रशनाकरण माख्यायिकामुखेनाह— "अग्निर्देवेभ्य इति । 'तस्मात्' अन्तरग्निप्रवेशात् 'स' मुञ्ज 'सुषिर' अन्तश्छिद्रवान् । तत्र यान्तर माह— "तस्माद्वेवेति । 'उ', 'एव' इति पदद्वयम् । 'तस्मात्' अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्ज 'अन्तरत' मध्ये 'धूमरक्त' धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते । अत एव 'मुञ्ज अग्ने योनि', 'अग्निरिमे पशव' पशवश्चाग्निरिति प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसार्थे अन्तरग्निरूपमुञ्जवेष्टन युक्तम् । यथा लोके 'योनिर्गर्भं न हिनस्ति', 'योने' खलु सर्वं 'जायमान' जन 'जायते', एव मग्निश्च 'योने' 'जायातै इति' पशूनो मुञ्जरशनाभिधानम् । 'जायातै' –इति, "जनी प्रादुर्भावे" †, पञ्चमे लकारे, "लेटोऽडाटौ" –इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागम , "वैतोऽन्यत्र"–इति § प्रत्ययस्यैकारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

* पा० सू० ३ ३ ११७ ।

† दि० आ ४२ धा० ।

‡ पा० सू० ३ ४ ९४ ।

§ पा० सू० ३ ४, ९६ ।

रशनात्रिवृत्त्वं विधत्ते—"त्रिवृतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थः । "अश्वाभिधानीकृता इति । अश्वाभिधानीवत् कृता यथाश्वाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एव मेता-स्तिस्रः कार्या इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः — "आहवनीयं दक्षि-णेन त्रिवृन्मुञ्जपञ्चाङ्गीवद्धास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजा पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वा "–इति *। अस्यार्थः — दक्षिणाशब्दात् "एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या "–इति † एनप् प्रत्ययः । "एनपा द्वितीया"–इति ‡ 'दक्षिणेन' शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृन्मुञ्जरशनाबद्धा अश्वगर्दभाजाः पशवः अश्वपूर्वाः पङ्क्त्या पूरापरा सन्तः प्राञ्चः प्राङ्मुखा तिष्ठन्तीति ॥ १७ ॥

तदिदं विधत्ते — "ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अश्वादीनां यदानुपूर्व्यम्, 'अश्वः प्रथमः', मध्ये 'रासभः', अन्ते 'अजः' इति । पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति — "यद्वै तदश्रु संक्षरित-मासीदित्यादिना । एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाम्नातम् — "अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्, सोऽश्रुरभवत्, अश्रुर्ह वै तमश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः । अथ यद-रसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्, सोऽजोऽभवत् । अथ यत् कपालमासीत्, सा पृथिव्यभवत्" –इति §। तत्र यत् कपालमासीत्, सा पृथिवी मृच्छब्दे-

* का० श्रौ० सू० १६ २ ४ ।

† पा० सू० ५ ३ ३५ ।

‡ पा० सू० २ ३ ३१ ।

§ पुरस्तादिहैव (पृ० ५ प० ३) द्रष्टव्यम्

नोक्ता 'एतत्' इदानीम् 'याम्' मृत्तिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति' इति। अध्वर्यवो मृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह— "एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति। 'रूपेभ्य' अश्वगर्दभाजेभ्य 'अग्रे' पुरा 'एष' अग्नि 'असृज्यत', 'एतत्' इदानी मपि 'तेभ्य पुरा 'एनम्' अग्निं 'जनयति'। मृत्तिकाहरणेन तम् अग्रे सृष्ट मेवाग्निं जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थ। अश्वादिभ्य पूर्वं मग्नि-सृष्टिरेव माम्नायते— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृज्यत। स यदस्य सर्वस्याग्र मसृज्यत, तस्मादग्निर्ह वै त मग्नि-रित्याचक्षते परोक्षम्"-इति * ॥ २८ ॥

तेषा पशूना माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थान विधत्ते— "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति। दक्षिणदेशेऽवस्थान प्रशंसितु माह— "एतद्ध देवा अबिभयुरिति। 'एतद्' सप्तम्या लुक् †, एत-स्मिन्नवकाशे 'देवा' भीतवन्त। 'यत्' यस्मात् 'न' अस्मदीय 'दक्षिणत' प्रदेशे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'न हन्यु' न बाधेरन् 'इति'। अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभाव देवा चिन्तितवन्त इत्यर्थ। 'ते एते' देवा 'यज्ञ' वज्ररूपम् 'अमु मादित्यम् अपश्यत्'। अत्रादित्यस्य क प्रसङ्ग इत्यत आह— "असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति। योऽय मश्वोऽत्र विहि-मुच्चारणमावह, स हि आदित्य। तथाच तैत्तिरीयकम्— "अमु मादित्य मश्व श्वेत भूत दक्षिणा मनयन्"-इति। तत स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघातीनि रक्षांसि अपहत्य भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अग्न्याख्य यज्ञ

* पुरस्तादिदेव (पृ० ४ प० १४) द्रष्टव्यम्

† पा सू० ७ १ ३९ द्रष्टव्यम्।

जातवन्त पूर्वदेवा । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमान' 'दक्षिणत:' स्थितेन अग्नेन 'यज्ञ' निर्बाध मनुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायन — "उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराभ्रि कल्माष्यभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा"-इति * । पूर्वोक्ताहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरत' प्रादेशमात्री अरत्निमात्री वा उभयत पार्श्वयोस्तीक्ष्णाग्रा कल्माषलक्षण-वेणुनिर्मिता अन्त -सुषिरा , अभ्रिखननसाधनस्थानीयकल्माष-लक्षितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणरहिता सुषिरा कार्येति तस्यार्थ ॥ २९ ॥

तदिदं सार्थवाद विधत्ते— "दक्षिणत आहवनीयो भव-तीत्यादिना । "ता माददे"-इत्यत † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अभ्रि' 'उपशेते' तिष्ठते । आहवनीयाभ्र्यो: पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसात्मना प्रशंसति— "वृषा वा आह-वनीय इति । 'वृषा' पुरुष , 'योषा' स्त्रियम् , 'दक्षिणत' स्त्रिया' दक्षिणप्रदेशे 'उपशेते' । आहवनीयाभ्र्योर्मध्यप्रदेशस्य व्यवधानस्वरूपता माह— "अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयो र्योजयति— "अरत्निमात्रादिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये श्वासादि-सञ्चाराय , सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्त इत्यर्थ ॥ ३० ॥

"सा वैणवीति । वेणुनैव कार्येति । अत्रेतिहास माह— "अग्निर्देवेभ्य इति । यतो वेणु' प्रविष्टवान् अत: 'सुषिर' । प्रविष्ट' 'स' अग्नि 'अननुप्रज्ञानाय' यथान्ये मा न जानीयु:,

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ ५ ।

† एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे ३८ कण्डिकारम्भे (१४१पृ० १५पं०) द्रष्टव्यम् ।

तथा स्वाच्छादनाय यानि 'वर्माणि' पार्श्वयोरकारोत्, तानि 'पर्वाणि' सन्धय वेणो प्रवेशकाले 'यत्र यत्र' प्रदेशे अग्नि 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' कृष्णविन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ ३१ ॥

"सा कल्माषीत्यादि। अत 'सा' अभ्रि 'कल्माषी' कल्माषकलितवेणुमयी कर्त्तव्या। अत कल्माषो वेणुराग्नेय। "यदि कल्माषीति। कल्माषासम्भवे अन्यरूपो वेणु कार्य इत्यर्थत उक्त। तत्र कल्माषाकल्माषयो सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह— "सुषिरा तु स्यादिति। यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेर्योनि "एषा योनिरग्नेर्यद् वेणु"–इति वेणोरग्निरूपत्व प्रागुक्तम् *, अतोऽग्निरूपमृत्तिकाखनने अग्नियोनिरूपाभ्रिकरणम् स्याद् 'योने' सकाशादेव अग्नि 'जायते इति' एव मर्थ मित्यर्थ ॥ ३२ ॥

अभ्रे प्रादेशप्रमाणत्व मरत्निप्रमाणत्वञ्च कल्पितम्, तत्रारत्निमाणत्व मभिमत मिति दर्शयितु प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति— "प्रादेशमात्रीति। 'हि' यस्मात् इदानी वागिन्द्रियम् प्रादेशप्रमाण मभिलक्ष्यते, प्रथम ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्त वाच मुच्चार्य ततो देशसयोगविभागाभ्या परश्रोत्र गच्छति। अथवा, वाक्पदेन जिह्वोच्यते, सा हि प्रादेशमात्री सती वाक् वदति। यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते, स हि नासापुटान्निस्सरत् प्रादेशपर्यन्त गच्छतीत्यागमसिद्धम्। स्वाभिमत पक्ष माह— "अरत्निमात्री त्वेवेति। 'तु' शब्द पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ। बाह्वेकदेशत्वादरत्ने समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते, तत्प्रमाणकरणे अभ्रिरपि बाहुकृतवीर्यसम्मितैव भवति। अन्यच्च

---

* अत्रैव काण्डा मनुपदम् (१४० पृ० ६ प०) द्रष्टव्यम्।

अग्नेरेकतस्तीक्ष्णत्व मुभयतस्तीक्ष्णत्वश्चोक्तम्। यदाहापस्तम्बः—
"उभयत क्ष्णू मन्यतर क्ष्णू वा"-इति * ॥ ३३ ॥

तत्र अग्रमूलयोरुभयत्र तीक्ष्णत्व सिद्धान्तयितु पूर्वपक्ष मनुवदति— "अन्यत क्ष्णुत् स्यादिति। "क्ष्णु तेजने" †, तेजन नाम निशितत्वम्। "अन्यतरतो ह्यौद वाच इति। वाचो निशितत्व मन्यतरतो वचनापेक्षया। वाक्पदेन जिह्वोच्यते, तस्यास्तु एकत एव तैक्ष्ण्यम्, अग्राद्धि वचनव्यापार इति। "उभयत क्ष्णुस्त्वेवेति। 'तु' शब्द पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थ। निशितपार्श्वद्वया कार्येत्यर्थ। 'यद्' यस्मात् 'एनया' वाचा जिह्वया 'दैव' देवसम्बन्धि वाक्य सस्कृतम्, 'मानुष च' मनुष्यसम्बन्धि भाषामयञ्च वाक्य 'वदति', अथवा एकयैव वाचा 'सत्यम्', 'अनृत' मिथ्या च वदति, अत उभयत क्ष्णुत्वम् ॥ ३४ ॥

उभयत क्ष्णुत्व प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्वेवोभय क्ष्णुदिति। 'अस्ये' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। 'यत' यस्मिन् प्रदेशे 'क्ष्णुत्व' निशितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् 'अग्नेः वीर्यम्', 'अत' उभयतस्तैक्ष्ण्यकरणेन वीर्य मेव निहितवान् भवति ॥ ३५ ॥

"यद्वेवोभयत इति। 'एतत्' एतया अभ्र्या निशिताग्रया 'एनम्' मृद्रूप मग्निम् 'अनुविद्य' ज्ञात्वा 'एभ्यो लोकेभ्य' सकाशात् 'अखनन्' अवदारितवन्त। 'तथैव' 'अय' यष्टा 'एतया' अभ्र्या लोकत्रयसकाशात् 'खनति' मृदात्मक मग्नि मित्यर्थ ॥ ३६ ॥

---

* आप० श्रौ० सू० १६ १ ७।

† अदा० प० २६ धा०।

अथ यजमानेनैकया अभ्र्या लोकत्रयादग्नेः खनन मित्या-शङ्क्य तदुपपादयति— "स यदिति खनतीति । 'इति'-शब्दो-ऽभिनेयप्रदर्शने, मृद खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः । अस्ये खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपण मुत्क्षेपणम् मध्ये सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादभ्रेर्व्यापारत्रयेण पृथिव्यादिलोकत्रयादग्ने खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

अभ्रेरादान विधत्ते— "ता माददत इति । उत्तरत्र "त्रिभि-राददत"–इति * आदाने त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टाना मन्त्राणा विधा-नम्, अभ्रिं त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्र विधत्ते— "देवस्य त्वा सवितुरिति † । मन्त्रस्याय मर्थ — देवेन सवित्रा अनुज्ञात एवाह मध्वर्युः 'अश्विनो बाहुभ्या', 'पूष्णो हस्ता-भ्याम्', 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरा अग्नि स इव, अङ्गिर पदात् उत्तरस्य वतुनः सञ्ज्ञाविधानात् पदसञ्ज्ञानिबन्धन नत्व न भवति, अग्निवत् । 'गायत्रेण छन्दसा' अभ्रिं 'त्वाम् आददे' ‡ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यार्थ माह— "सवितृप्रसूत एवैना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— "पृथिव्या इति § । अग्नि, त्वम् 'पृथिव्या' 'सधस्थात्' उपस्थात् सहस्थानात् । पुरीष्यमिति, पुरीषपदेन पशवोऽभिधीयन्ते, पशुहितम् । "तस्मै हितम्"–इति ‖ यत्

---

* इहैवानुपदम् (१४२ पृ० १६ प०—४० क०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ८ क ।

‡ "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददे । गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० स० ११ ९ क ।

§ "पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभर ।
त्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत"—इति वा० स० ११ ९ ख ।

‖ पा० सू० ५ १ ५ ।

प्रत्यय । अग्निम्, 'अङ्गिरस्वत्' 'आभर' । "हृग्रहोर्भ"-इति हकारस्य भकार *। किञ्च, 'त्रैष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे-- "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीय विधत्ते-- "अभ्रिरसीति †। 'अभ्रि' वज्र 'असि', खननसाधनत्वादुभयो, अभ्रिनामासि। 'नारी' स्त्री च 'असि', स्त्रीत्वारोपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थं। किञ्च, त्वया अभ्र्या 'वयम्' 'सधस्थे पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्थाने 'अग्निम्' मृद्रूप 'खनितु 'शकेम' शक्ता भूया स्म। "शक्लु शक्तौ" ‡, आशीर्लिङि रूपम् ॥

मन्त्र व्याचष्टे-- "अभिरादत्त इति । अभ्रिरसीत्यनेन 'सत्येन' स ह खनक 'एना' गृहीतवान् भवति। 'नार्यसीति। अस्य तात्पर्य माह-- "वज्रो वा अभ्रिरिति। यथा योषा स्त्री न कञ्चन पुरुष हिनस्ति, एव मन्त्रे स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्त्री त्यर्थ सिद्धो भवति। सधस्थपदस्य विवरणम्-- "इद वै सधस्थ मिति ॥ ३९ ॥

अभ्र्यादाने विनियुक्ताना मन्त्राणा त्रित्वसङ्ख्या प्रशसितु मनुवदति-- "त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निरिति। त्रिभिरादत्ताया अभ्रेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रण विधत्ते-- "त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति §। 'अथ' शब्दो व्यवधानाभाव सूच-

---

* पा० ८ २ ३२ सू० १ वा० ।

† "अभ्रिरसि नार्यसि त्वया वय मग्निं शकेम खनितु सधस्थ आ। जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत'—इति वा० स० ११ १० ।

‡ स्वा० प० १४ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ ८ख द्रष्टव्यम् ।

यति। इद मेवोत्तरत्र "चतुर्भिरादत्ते"-इत्यस्य * वाक्यस्य बीजम्। आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य बीज मस्ति, खननादिवत् स्वव्यापाराभावात्, अभ्र्याद्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्रेरभिमन्त्रणत्वाच्च। अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्ख्यानुवादपुरस्सर चतुर्थत्वोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम्। अभिमन्त्रण नाम वीर्याधान मिति प्रशंसति-- "अथास्या चतुर्थेन वीर्य मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्र विधत्ते-- "हस्त आधाय सवितेति। 'सविता' देव 'हस्ते' 'आधाय' अवस्थाप्य 'हिरण्ययीं' हितरमणीयाम्, अथवा हिरण्यपदेन अमृत छन्दश्चोच्यते, अमृतमयीम्, प्रागुक्तगायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपा वा 'एनाम्' अभ्रि 'बिभ्रत्' सर्वदा अधारयन्, 'अग्नेर्ज्योतिरि' 'निचाय्य' दृष्ट्वा 'पृथिव्या' 'अधि' तत सकाशात् 'आभरत्' आहृतवान्। 'आनुष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाहृतवानिति †।

मन्त्र व्याचष्टे— "हस्ते ह्यस्याहितेति। 'हिरण्ययी' पदव्याख्याने "हिरण्मयी ह्येषा या छन्दोमयीत्युक्तम्। तदुपपादयति -- "तान्येतान्येवेति। 'आरभ्याय' आलम्भनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अभ्रि मपि हिरण्यनिर्मिता मिच्छन्तीति तत्पक्ष मनुवदति— "ता हैके हिर-

---

* इहैवानुपद (१४३ पृ० १७ प०–४५ क०) द्रष्टव्यम्।

† हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिᳪ हिरण्ययीम्।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्।
आनुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् —इति वा० सं० ११ ११।

यमयीं कुर्वन्तीति । अतएव कात्यायन — "हिरण्मयी मेके"-इति * पश्चान्तर सूत्रितवान् । "अभ्युक्तेति । "हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्मयीम्"-इति मन्त्रे समाम्ने इत्यर्थः ॥

तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्त मेव छन्दोमयत्व मिष्टोपदिशति— "यद्वा एषा छन्दांसीति ॥ ४२ ॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसितु माह— "तां चतुर्भिरादत्त इति । 'चतुर्भिः' अभिमन्त्रणमन्त्रसहितैः पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः 'ताम्' अभ्रिम् 'आदत्ते' । आदाने मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादित । अत एव मीमांसायां द्वादशाह यागे इद मेव विषयवाक्य मुदाहृतम । तदर्थं स गृहीतस्तत्त्वविद्भिराचार्यैः —

"चतुर्भिरभ्रि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चय ।
विकल्प पूर्ववन्मैव समूहे करणत्वत ॥"-इति † ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, 'सर्वा वाक्' 'चतुरक्षरा' अक्षरचतुष्टयवती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् ? तदाह— "वागित्येक मिति । अत्र एकाक्षरवाग्रूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान् विभज्य दर्शयति— "येवैषानुष्टुबुक्तमेति । प्रथमेन 'सा'-इति पदेन वागुच्यते, द्वितीयेन* अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक् अनुष्टुप् 'त्र्यक्षर' पदम् । 'अक्षर मिति' यदुक्तम्, 'तानि' आदाने विनियुक्तानि "देवस्य त्वा"-इत्यादीनि 'यजूंषि' । 'तस्मात्' 'चतुर्भिः' अभ्र्यादान नाम, 'सर्वया वाचा' खनन मेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७ ।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रगतचतुष्ट्वसङ्ख्या चतुर्दिगात्मना च स्तौति— "यद्वेव चतुर्भिश्चतस्रो वै दिश इति। अत्र मन्त्रगत-गायत्र-त्रैष्टुभ जागता-नुष्टुभै छन्दोभि सह पूर्वां चतु सङ्ख्यां महादिगवान्तर-दिगात्मना स्तौति— "छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टा-विति * ॥ ४४ ॥ २ [३ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

हस्त ऽएषाग्निर्भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते। एतद्वा ऽएषु देवा अन्वैषिष्यन्त पुरस्ताद्वीर्यं मदधुस्तथै-वैष्वय मेतदन्वैषिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्व मभिमन्त्रयते। प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्र-वेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्तं मथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

---

* गायत्रम् त्रैष्टुभम्, जागतम्, आनुष्टुभम्, इति चत्वारि छन्दांसि, देवस्य त्वा पृथिव्या., अभ्रिरसि, हस्त आधाय (वा० सं० ११ ६ क, ६ ख, १०, ११) इति चत्वारि यजूंषीत्येषां सङ्कलनया अष्टाविति सिद्धम् ॥

स्तत् प्रतूर्त्तं व्वरिष्ठा मनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा
संव्वदिमा मनु सव्वत मित्येतद्दिवि ते जन्म परम
मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति
तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्वायु मादित्यं
तदश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाꣳ रासभ युव मित्य-
ध्वर्युं चैतद्यजमान चाहास्मिन्यामे व्वृषण्वसू ऽइ-
त्यस्मिन् कर्मणि व्वृषण्वसू ऽइत्येतदग्नि भरन्त
मस्मयु मित्यग्निं भरन्त मस्मत्प्रेषित मित्येतत्तद्रा-
सभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे
हवामह ऽइत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तव-
स्तर मन्नेऽन्ने हवामह ऽइत्येतत् सखाय ऽइन्द्र मूत-
य ऽइतीन्द्रियवन्त मूतय ऽइत्येतत्तदजे व्वीर्यं
दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-

*, †, § 'दधाति'—इति क, ख।

‡ 'अथाजम्'—इति ग, घ।

पृथिव्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनाम् प्राच उत्क्रमयति। तदेन मेतैः पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो नेन्माय मग्निर्हिनसदिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति। प्रतूर्व्वन्नेह्यवक्रामन्न-शस्तीरिति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण एह्य-वक्रामन् पाप्मान मित्येतद्रुद्रस्य गाणपत्यं मयो-भूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाण-पत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥७॥

अथ रासभम्। उर्व्वन्तरिक्षं व्वीहि स्वस्ति-गव्यूतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषानया सयुजा सहे-त्येतत्तदेनꣳ रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम्। पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्नि-वदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

---

* 'दधाति'—इति क, ख।

†, ‡, § '०नान्विच्छति'—इति क, ख।

त्रिभिरन्विच्छति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षड्ऋतवः संवत्सरः सम्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्वं माहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिष्टम्भुत्तरशनावद्धा प्राङ्मुखा येऽश्वगर्द्दभाजास्तिष्ठन्ति, तेषा मिदानीं यथाक्रम मभिमन्त्रणं समन्त्रक विधित्सुरादावभिमन्त्रण वीर्यात्मना प्रशंसति— "हस्त एषाग्निर्भवतीति। अग्निं हस्ते गृहीत्वैव पशूनभिमन्त्रयते * ॥१॥

प्रथम मश्वाभिमन्त्रण समन्त्रं विधत्ते— "सोऽश्व मिति †।

मन्त्रस्याय मर्थं,— हे 'वाजिन्' अश्व। 'वरिष्ठाम्' अतिशयेनोर्वीम्, 'अनुसंवत' सम्पूर्वात् वनते क्विपि "अनुदात्तोपदेशवनति०"—इति ‡ न लोपे, "ह्रस्वस्य पिति०"—इति § तुक्। अस्माभि क्रियमाण सम्भजनम् 'अनु' लक्ष्य भूमिं, 'प्रतूर्त्तं' त्वरते

* "देवस्य त्वेत्यग्नि मादाय, हस्त आधायेत्येना मभिमन्त्रयते"— इति का० श्रौ० सू० १६ २. ८। मन्त्रत्रयम्— वा० स० ११ ६, ११।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ६।

‡ पा० सू० ६ ४ ३७।

§ पा० सू० ५ १ ७१।

"त्वरत्वर०"-इत्युठि * कृते "नसत्त निषत्तानुत्त प्रतूर्त्त-सूर्त्त गूर्त्तानि छन्दसि"-इति † निष्ठा तस्य नत्वाभावेन निपातनम्। प्रति-क्षिप्रम् 'आद्रव' आगच्छ। हे अश्व। 'ते' तव 'परम जन्म दिवि' आदित्यरूपेण, 'अन्तरिक्ष' तव 'नाभि' वायुरूपेण, 'पृथिव्या' तव 'योनि' उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति, अश्वस्य लोकत्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुति कृतेति तात्पर्यम् ‡।

अथ प्रतूर्त्तपद व्याचष्टे— "यद्वै क्षिप्र तत् प्रतूर्त्त मिति। 'क्षिप्र = तूर्त्तम्', 'अथ' 'यत् क्षिप्रात्' अपि 'क्षेपीय' क्षिप्रतरम्, 'तत् प्रतूर्त्तम्' इत्युच्यते। क्षिप्रशब्दादीयसुनि "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्र०"-इति § यणादिपरस्य लोप, पूर्वस्येकारस्य गुण। उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य माह— "तदेन मेता देवता इति। अभिमन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम्? तदाह— "तदश्वे वीर्य दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रण समन्त्र विधत्ते— "अथ रासभ मिति ‖। अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्ग। 'युवम्' इति द्विवचनेन अध्वर्युयजमानावुच्येते। 'वृषण्वसू' वृषा सेक्ता गर्द्दभ, स ययोर्वसु धनम्, तौ। 'युव' युवाम्। 'अस्मिन्' 'यामे' यायते गम्यते प्राप्यते देवैरिति, यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्पर देवा इति वा, याम कर्म, तस्मिन् रासभ 'युञ्जाथाम्'। त विशिनष्टि— "अग्नि

---

* पा० सू० ६ ४ २०।

† पा० सू० ८ २ ६१।

‡ मन्त्रद्वयम्— वा० सं० ११ १२

§ पा० सू० ६ ४ १५६।

‖ का० श्रौ० सू० १६ २ ८।

भरन्त मिति। "इग्रहोर्भ" *। 'अस्मयु' अस्माभ्य फल कामयमानम्, यद्वा, याते रूपम्, अस्मत्येषित मिति। मन्त्र † व्याचष्टे— "अध्वर्यु चेतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रण विधत्ते— "अयाज योगी योग इति ‡। अभिमन्त्रयत इति शेष। अस्यार्थ,— हे 'सखाय' समानख्याना ऋत्विज। 'तवस्तर' तव इति बलनाम §, बलिनम् 'इन्द्रम्' इरा भूमि दृणन्तम्। "इन्द्र इरां दृणातीति वेरा ददातीति वेरा दधातीति वेरा दारयत इति वा"-इति ‖ यास्काचार्य। इन्द्रियवन्त बलवन्त वा तम्, अजम्। 'योगे' युञ्जन्ति देवा अत्रेति योग कर्म, वीप्सायां कर्मणि कर्तव्ये। 'वाजे वाजे' मनुष्याणाम् अन्ने अन्ने दातव्ये स्थिते सति 'ऊतये' तर्पणाय 'हवामहे' वय मध्वर्यव इति ¶।

मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे— "अन्न वै वाज कर्मणि कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रित्वसङ्ख्या त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति— "त्रिभिरिति। अत्र सूत्रम्— "अनुपस्पृशन्नुतक्रमयत्येनाम् प्राच प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्ष पृथिव्या सधस्थादिति"-इति ** ॥ ५ ॥

---

* पा० ८ २ ३२ सू० १ वा०।
† वा० स० ११ १३।
‡ का० श्रौ० सू० १६ २ ६।
§ निघ० २ ६ ५।
‖ निरु० १० १ ८।
¶ मन्त्रत्रयम्— वा० स० ११ १४
** का० श्रौ० सू० १६ २ १०।

तदिद विधत्ते— "अथैनान् प्राच इति। 'एनान्' पशून् प्राङ्मुखानुद्गमयेत्। उद्गमिते पशुभि 'एनम्' अद्रूप मग्निम् अन्विष्टवान् भवति। "नोपस्पृशतीति। 'यत्' यत. 'पशवो-ऽग्नि' स्पर्शनेन हिंसा स्यात्, सा माभूदिति। 'हिनसत्'- इति हिंसे पञ्चमलकारे रूपम्॥ ६॥

उत्क्रमण मनूद्य मन्त्र विधत्ते— "सोऽश्व मुत्क्रमयतीति। "प्रतूर्वन्नेहीति *। अस्याय मर्थ,— 'अशस्ती' पापान. 'अवक्रामन्' अभिगमयन् 'प्रतूर्वन्' प्रकर्षेण त्वरमाण 'एहि' आगच्छ। 'मयोभू' सुखस्य भावयिता 'रुद्रस्य' पशुपते 'गाण-पत्य' गणपतित्वम् 'एहि' गच्छ। अशस्तिपद व्याचष्टे— "पाप्मा वा अशस्तिरिति। अश्वस्य रुद्रगणपतित्व प्रतिपाद-यति— "रौद्रा वै पशव इति। पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्र, तस्य गणपतित्व मिहीत्यर्थं। अश्वोत्क्रमणेन न कि जात मिति, तद् दर्शयति— "तदेन मश्वेनान्विच्छतीति॥ ७॥

रासभोत्क्रमण विधत्ते— "अथ रासभ मुर्वन्तरिक्ष मिति †। 'उरु' विस्तीर्णम् अन्तरिक्ष 'वीहि' प्राप्नुहि। कि कुर्वन्? 'गव्यूति' गोसञ्चारभूमि 'स्वस्ति' क्षेमेण कुर्वन्, 'अभयानि' कृण्वन्, 'पूष्णा' पृथिव्या यागभूम्या 'सयुजा' सहायेन सह वीहीति ‡। मन्त्रस्य पूर्वार्द्ध निगदव्याख्यात मित्याह— "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति। न व्याख्यातु मर्हतीत्यर्थं। उत्तरार्द्ध-पूषपद विवृणोति— "इयं वै पूषेति॥ ८॥

---

* वा० स० ११ १५ क।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १०।

‡ वा० स ११ १५ ख।

अजोत्क्रमणं विधत्ते—"अथाजम् पृथिव्या इति *। व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ ९ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्तौति—"त्रिभिरन्विच्छति त्रिवृदग्निरिति। पूर्वमेतेषा मश्वरासभाजाना मभिमन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः, इदानी मुत्क्रमणे त्रय इति ता सङ्ख्या सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितु मुक्ता मनुस्मारयति—"त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति। स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥ ४ [३ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ १० ।

† १६४ पृ १६ पं० (वा० सं० ११ ६ क) द्रष्टव्यम् ।

‡ "कण्डीसङ्ख्या १०४"—इति क, ख, "कण्डिकासङ्ख्या १०४"—इति ग, घ । तत्र, १ ब्रा० ४० क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० १० क०, सङ्कलनया १०४ इति चिन्त्यम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरि. ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ मृद मच्छ-यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता अथैत ऽइमे लोका पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो ऽग्रे देवा: कर्मान्वैच्छस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृद माहरति तदेन पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिगग्ने स्वाया मेवैन मेतद्दिश्यन्विच्छति स्वाया दिशि विन्दति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । अग्नि पुरीष्य मङ्गिरस्वदच्छेम इत्यग्निं पशव्य मग्निवदच्छेम इत्येतत् † ॥ ३ ॥

---

* भवन्ति'—इति ग घ ।

† 'इत्येतत्—इति ग, घ ।

अथानड्वापुरुष मीचते। अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वद्भरिष्याम इत्यग्नि पशव्य मग्निवद्भरिष्याम इत्थेतत्तदेन मनड्वापुरुषेणान्विच्छति* ॥ ४ ॥

अथ वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति। ता मन्वीक्षत ऽइय वै वल्मीकवपेय मु वा ऽइमे लोका एतद्वा ऽएन देवा एषु लोकेषु विग्राह मैच्छस्तथैवैन मय मेतदेषु लोकेषु विग्राह मिच्छति† ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुषसा मग्र मख्यदिति। तदेन मुषस्वैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तदेन मह स्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनिति तदेनꣳ सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽआततन्थेति तदेन द्यावापृथिव्योरैच्छस्त मविन्दस्तथैवैनमय मेतद्विन्दति त यदा परा पश्यत्यथ ता मवाख्यत्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्त्रयते। एतद्वै देवा अब्रुवन्

* 'न्विच्छति'—इति क ख

† 'मिच्छति''—इति क, ख।

पाप्मान मश्वापहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रम मस्य पाप्मान मपहनामेति तस्य श्रमं पाप्मान मपाघ्न-न्तथैवास्याय मेतच्छ्रमं पाप्मान मपहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य व्वाज्यध्वान मिति*। आगतो ह्यश्वाध्वा भवति सर्व्वा मृधो व्विधूनुत ऽइति पाप्मा वै मृधः सर्व्वान् पाप्मनो व्विधूनुत ऽइत्येतत्तस्माद्‌ हैतद्दश्व' स्यत्वा † व्विधूनुते ऽग्निꣳ सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीष ऽइतीद वै महत् सधस्थ मग्नि मस्मिन् महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैन माक्रमयति। एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो ऽनुविद्य प्राब्रवीद्यथाय मिहैवेत्येवम् § ॥ ९ ॥

यद्देवाक्रमयति। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएत व्वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तार मकुर्व्वन्नमु मेवा-

---

* 'मिति'—इति क। 'मिति'—इति ग, घ।

† 'स्यन्त्वा'—इति ग, घ, डा० वेवरेण च दृष्टम्।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

§ 'मिहैवेत्येवम्'—इति ग, घ।

दित्य मसौ वा ऽआदित्य एषोऽश्वस्तथैवास्मा ऽअय मेतं व्वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्वाजिन्। पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा त्व मिति चक्षुर्व्वै रुगाक्रम्य त्व व्वाजिन् पृथिवी मग्नि मिच्छ चक्षुषेत्येतद् भूम्या व्वृत्वाय* नो ब्रूहि यत' खनेम त व्वय मिति भूमेस्तत् स्थापयित्वाय नो ब्रूहि यत एन खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मृशति। एतद्वा ऽएन देवा' प्रोचिवाꣳसं व्वीर्येण समार्द्धयस्तथैवैन मय मेतत् प्रोचिवाꣳस व्वीर्येण समर्द्धयति द्यौस्ते पृष्ठ पृथिवी सधस्थ मात्मान्तरिक्षꣳ समुद्रो योनिरितीत्थ मसीत्थ मसीत्येवैतदाह व्विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ पृतन्यत इति व्विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ सर्व्वान् पाप्मन इत्येतत्सोपस्पृशति व्वज्रो वा ऽअश्वो नेन्माय व्वज्रो हिनसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रामयति। एतद्वै देवा अब्रुवन्

---

* 'वृत्वाय'—इति च इष्ट डा०-वेबरमहोदयेन।

† ०मेवेतत'—इति ग, घ।

‡ 'हिनसदिति'—इति क, ख, ङ, 'हिनसविति'—इति ग, घ

कि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग
मिति त महत् सौभग मभ्युदक्रामयस्तथैवैन मय मे-
तन् महत् सौभग मभ्युत्क्रामयत्युत्क्राम महते
सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्मादु
हैतदश्व पशूना भगितमो ऽस्मादास्थानादिति
यद्वैतत्तिष्ठसीत्येतद्द्रविणोदा इति द्रविणꣳ ह्येभ्यो
ददाति वाजिन्निति वाजी ह्येष वयꣳ स्याम
सुमतौ पृथिव्या अग्नि खनन्त उपस्थे ऽस्या इति
वय मस्यै पृथिव्यै सुमतौ स्यामाग्नि मस्या उपस्थे
खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएन
देवा. प्रोचिवाꣳसं यथा ददिवाꣳस वन्देतैव मु-
पास्तुवन्नुपा मह्यस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप मह-
यत्युदक्रमीदित्युदक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणꣳ
ह्येभ्यो ददाति वाज्यर्वेति वाजी च ह्येषो
ऽर्वा चाक सुलोकꣳ सुकृत पृथिव्या मित्यकर:
सुलोकꣳ सुकृत पृथिव्या मित्येतत्तत: खनेम सुप्र-

---

* इत्येतत्'—इति ग घ ।

तीक मग्नि मिति तत एनं खनेमेत्येतत् सुप्रतीक मिति सर्व्वतो वा ऽअग्निः सुप्रतीक स्वो रुहाणा अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकꣳ रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मित्येतत्त दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यत्रेतरौ पशू भवतस्ते दक्षिणत प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र दक्षिणत † स्थानस्य बन्धु सोऽत्र ‡ ॥ १४ ॥

अथोपविश्य मृद मभिजुहोति । एतद्वै देवा अब्रुवञ्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तद-ब्रुवंस्ते चेतयमाना एत माहुति मपश्यंस्ता मजुहवु-स्ताꣳ हुत्वेमाल्लोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना एतां द्वितीया माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताꣳ हुत्वा व्विश्व-ज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्वायु मादित्य-

* 'दक्षिणतोपसक्रमयति'—इति घ ।

† 'दक्षिणत'—इति क, ख ।

‡ सोऽत्रा —इति क, सोऽत्रा'—इति ख, 'सोऽत्रा'—इति ङ

§ 'मपश्यन्' - इति ग, घ ।

मेता श्चैव देवता व्विश्वं ज्योतिस्तथैवैतद्यजमान ऽएते ऽआहुती हुत्वेमाश्च लोकानुख्यां पश्यत्ये-ताश्च देवता व्विश्वञ्ज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोती-माश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यद्वेवैते ऽआहुती जुहोति। मृदं च तद-पश्च प्रीणाति ते ऽइष्टा प्रीत्वार्थैने सम्भरति व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति * मृदं च तदपश्च व्यति-षजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति। व्वज्रो वा ऽआज्यं व्वज्र मेवास्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रेतो वा ऽआ-ज्यं रेत एवैतत् सिञ्चति स्रुवेण व्वृषा वै स्रुवो व्वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण व्वृषा वै स्वाहा-कारो व्वृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघर्म्मि मनसा घृतेनेति §। आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिक्षियन्तं

---

* ग घ-पुस्तकयोरत्र (।) छेदोऽस्ति ।

† 'व्युतिषजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ घृतेनेति'—इति ग, घ, 'घृतेनेति'—इति क, ख ।

भुवनानि व्विश्ववेति प्रत्यङ् ह्येष सर्व्वाणि भुवनानि क्षियति पृथुं तिरश्चा व्वयसा बृहन्त मिति पृथुर्वा ऽएष तिर्यङ् वयसो बृहन्भूमेन व्यचिष्ठ मन्नै-रभसं दृशान मित्यत्रकाशवन्त मन्नैरन्नाद दीप्य-मान मित्येतत् * ॥ १९ ॥

आ व्विश्वत प्रत्यञ्च जिघर्म्मीति † । आ सर्व्वत प्रत्यञ्च जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जु-षेतेत्यहीडमानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्यश्री स्पृहयद्वर्णो ऽअग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णो ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभि-मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

द्वाभ्या मभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतं सिञ्चत्याग्नेयीभ्या मग्नि मेवैतद्रेतो-भूतं सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरथ यत् त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'जिघर्मीति'—इति ग, घ । 'जिघर्मीति'—इति ख, ङ ।

मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चतीन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति। अग्निरेष यदश्वस्तथो हास्यैते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवत † ॥ २२ ॥

अथैन परिलिखति। मात्रा मेवास्मा ऽएतत् करोति यथैतावानसीत्येवम् ‡ ॥ २३ ॥

यद्वेवैन परिलिखति। एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुर पर्य्यश्रयस्तथैवास्मा ऽअय मेता पुर परि-श्रयत्यभ्र्या व्वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्र मेवास्मा ऽएतदभि-गोप्तार करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत एवास्मा ऽएतं व्वज्र मभिगोप्तार करोति त्रिष्कृ-त्व परिलिखति त्रिवृत मेवास्मा ऽएत व्वज्र मभिगोप्तार करोति ॥ २४ ॥

* सिञ्चति'—इति ख ।

† 'भवत'—इति क, ख ।

‡ ०सीत्येवम्'—इति ग, घ

परि व्वाजपति. कविः * । परि त्वाग्ने पुरं व्वयं त्व मग्ने द्युभिरित्यग्नि मेवास्मा ऽएतदुपस्तुत्य व्वर्मं करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आग्ने-यीभिरग्निपुरा मेवास्मा ऽएतत् करोति सा हैषा-ग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभिस्त्रिपुर मेवा-स्मा ऽएतत् करोति तस्माद्ध हैतत् पुरां परमꣳ रूप यत्त्रिपुरꣳ स वै व्वर्षीयसा-वर्षीयसा छन्दसा परा-परां लेखां व्वरीयसीं करोति तस्मात् पुरां परा-परा व्वरीयसी लेखा भवन्ति लेखा हि पुर † ॥ २५ ॥

अथैन मभ्र्या खनति । एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्व्वन् गुप्त्या ऽआत्मा-त्मानं गोपयतीति सा समम्बिला ह्यात्तदस्येय मात्मा भवति यद्देव समम्बिला योनिर्व्वा ऽइयꣳ रेत इदं यद्वै रेतसो योनि मतिरिच्यते ऽमुया तद्

* 'कवि —इति ग, घ ।

† 'पुर —इति ख, 'पुर '—इति ग, घ, 'पुर '—इति ङ ।

भवत्यथ यन्न्यून व्यृद्धं तदेतद्वै रेतस॑ समृद्धं यत् सम्मित चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः खनति॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायन — "अग्निषु ज्वलत्सु पिण्ड गच्छन्त्यग्निम्पुरीष्य मिति"-इति *। गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु "अग्निम्पुरीष्य मिति मन्त्रेण मृत्पिण्ड मभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थ । तद्विधत्ते-- "प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । "अच्छयन्तीति । अभिगच्छन्तीति । ब्रह्माध्वर्युयजमाना । 'अच्छ'-शब्दस्य "अच्छ गत्यर्थवदेषु"-इति † गतिरुक्ता । अग्निसान्निध्य प्रशसति-- "इमे वै लोका इति । 'अग्रे' पूर्व 'देवा' 'एभ्यो लोकेभ्य' 'पुर' पूर्वस्मिन् प्रदेशे, लोकाना पुर प्रदेशे कर्मचयन मन्विष्टवन्त । 'तत्' तस्मात् 'एतान्' लोकत्रयात्मकान् 'अग्नीन्' ('अतीत्य') 'आदीप्य' प्रज्वाल्य 'मृदम्' आहरेयु । अग्निषु ज्वलत्सु मृदानयनलोकाना पुरोदेशे मद्रूप मग्नि कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छता मध्वर्युप्रभृतीना प्राङ्मुखत्व विधत्ते - "प्राञ्चो यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमन मनूद्य मन्त्र विधत्ते— "ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वदच्छेम इतीति ‡। 'पुरीष्य' पशुहित मृद्रूपम्, 'अङ्गिरस्वत्' अग्निवत् 'अच्छेम' अभिगच्छाम. ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २ ११।

† पा० सू० १ ४ ६६।   ‡ वा० सं० ११ १६।

पूर्वं पुरुषपशो प्रतिनिधित्वेन अनड्वापुरुष उक्तः *, तस्ये-दानीं विनियोग माह— "अथानड्वापुरुष मीक्षत इति †। देव-पितृमनुष्यानर्थक स इति प्रागुक्तः ‡। 'भरिष्याम' आह-रिष्याम इत्यर्थं । अनड्वापुरुषनिरीक्षण तेनाग्नेरन्वेषण मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— "पिण्ड मपरेण व्यध्वे वल्मीकवपा छिद्रा निद-धाति"–इति §। अश्वादिपशूना त्रिवृन्मुञ्जाभिधानीबन्धनात् पूर्वं मृपिण्डस्य पश्चिमदेशे 'व्यध्वे' पिण्डाहवनीययोरर्द्धपथे सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम्, इदानीं "वल्मीकवपा मादाय छिद्रेण पिण्ड मीक्षतेऽन्वग्निरिति"–इति ‖, तदिद विधिद्वय दर्शयति— "अथ वल्मीकेति। पूर्वं मेव व्यध्वे सुषिरायाः वल्मीक-वपायाः स्थापन सूचयितु 'निहिता'–इति भूतकालवाचि क्तान्त पदम्, 'ता मनु' हिता वपा मनुलक्ष्य ईक्षेत, मृद वपाच्छिद्रेण पिण्ड पश्येदित्यर्थं। "इय वै वल्मीकवपेत्यादेरय मर्थ,– वल्मीक-वपा नाम 'इय' भूमि, तत्कार्यत्वात्। भूमिर्हि सर्वे लोका तत्प्रमुखत्वात इतरेषा कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च। पूर्वं 'देवा' 'एनम्' अग्निम् 'एषु' सर्वलोकेषु 'विश्वाहम्' ऐच्छत्, विरुह्या-त्रासीति सर्वत्रान्विष्टवन्त, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षण सर्वलोकेषु मृद्रूपस्याग्नेर्विरुह्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

---

* १३७ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १३।

‡ १५७ पृ० ४ पं० भाष्य द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ ३।

‖ का० श्रौ० सू० १६ २ १४।

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते--"अन्वग्निरिति *। प्रजापति रूपेणाग्निं स्तूयते--"अन्वग्निरिति। 'उषसाम् अग्रम्' आदित्यम् 'अनु' लक्ष्य अग्निम् 'अन्वख्यत्' अनुदीप्यते। 'प्रथम' आद्य 'जातवेदा' जातप्रज्ञ। जातानि भूतानि वेत्तीति वा, जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदा †। अह्नानि 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। 'पुरुत्रा' बहुषु देशेषु 'सूर्यस्य रश्मीन्' 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। एवं पारोक्ष्येणोक्त्वा चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह-- स त्वं मन्त्रे। 'द्यावापृथिवी' 'अनु'-लक्ष्य 'आततन्थ' स्वतेजसा आतेनिथ। "बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थ०'-इति ‡ निगमे इडभावेन निपातितम् ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यमाह--"तदेन मुप सेच्छन्नित्यादिना। "परा पश्यतीति। यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा 'मृदम्' 'अवस्यति' चिनोति, जानाति। 'अथ' 'ताम्' मृदमभिलक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

"अथाक्रमितिं §। "एत है देवा इति। पूर्वं 'देवा' पथि श्रान्तस्य अश्वस्य अमलक्षणं पाप्मानमपहतवन्त, एव मभिमन्त्रणेन पथि श्रान्तस्य श्रमापनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विधत्ते-- "आगत्य वाजीति ‖। 'वाजी' वेजनवान् बलवान् अश्व 'अध्वानं' मार्गम् 'आगत्य' 'सर्वा' 'मृध' सङ्ग्रा-

---

* वा० स० ११ १७।

‖ निरु० ७ ५ १ द्रष्टव्यम्।

‡ पा० सू० ७. २ ६४।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ १६।

‖ वा० स ११. १८।

मान् 'विधुनूते' कम्पयति। 'महति सधस्थे' पृथिव्यां वर्त्तमानम् 'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टु मिच्छति।

द्वितीय पाद व्याचष्टे— "पाप्मा वै वृध इति। कथ मश्व-विधूनन मिति, तदुपपादयति—"तस्माद् हैतदिति। 'अश्व' 'स्यत्त्वा' स्यन्दते क्त्वा प्रत्यये इडभावे नलोपे च कृते रूपम्। अध्वान गत्वा स्वशरीर 'विधूनते' कम्पयति॥ ८॥

तत्र सूत्रम्— "आक्रम्येत्येनेन पिण्ड मधिष्ठापयति"-इति *। एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते। "आक्रम्य वाजिन्"-इति मन्त्रेण † पिण्ड मेनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थ। तद् विधत्ते— "अश्वेन माक्रमयतीति। 'एन' मृत्पिण्ड मश्वेनाक्रमयेदित्यर्थ। "एतद्वा इति। पूर्व 'यथा' 'एतम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्य' 'अयम्' अग्नि 'इह' देशे तिष्ठतीति पादाक्रमेण 'प्राब्रवीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापन नाम, तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थ॥ ९॥

आक्रमण प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति – "यद्देवेति। 'देवा' रक्षोभ्यो भीतवन्त 'एत' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदि-त्यम् 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तार' रक्षकम् 'अकुर्वन्'। आदित्यस्याश्वरूपता प्रागुक्ता ‡। 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अस्मै' पिण्डपायाग्नये 'अयम्' अनुष्ठाता अश्वाक्रमणेन 'एत' वज्ररूप

* का० श्रौ० सू० १६ २ १७।

† वा० स० ११ १९।

‡ २ ६ ३ ३ (२ भा० ४०७ पृ० १ पं)। ३ ५ १ १९, २० (३ भा० २७५ २७६ पृ०)। "असौ वा आदित्य एषोऽश्व" —इति चात्रोत्तरत्र (७ ३ २ १८)। "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट" इति च ऋ० स १ १६३ २।

मश्व आदित्यम् 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तार' रक्षक 'करोति' क्षतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्र विधत्ते— "आक्रम्य वाजिन्निति *। हे 'वाजिन्' अश्व। 'त्व' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'रुचा' "रुच दीप्तौ" †, क्विबन्तात् तृतीयैकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छ', कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषण कुरु। 'हस्त्वाय' हृणोतेर्वर्त्तमाने क्त्वा, हस्त्वायेति क्त्वो यत्। अथ हृ धातु स्पर्शनार्थे, धातूना मनेकार्थत्वात्। 'भूम्या '–इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'हस्त्वाय' स्पृष्ट्वा, भूप्रदेश स्पर्शयित्वा 'न ब्रूहि', 'यत' यस्मात् प्रदेशात् 'तम्' मृद्रूप मग्नि 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'–इति, 'हस्त्वाय'–इति पद व्याचष्टे— "चक्षुर्वै रुगिति, "भूमेस्तत् पाशयित्वायेति। "स्पश बाधनस्पर्शनयो ‡"–इत्यस्य रूपम्, "स्पाशयित्वायेति, पूर्ववत् क्त्वो यत् ॥ ११ ॥

अश्वाभिमन्त्रण विधत्ते— "अथैन मुन्मृशतीति §। 'प्रोचिवा८सम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति चोक्तवन्तम्। उन्मर्शन नाम अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम्। मन्त्र विधत्ते— "द्यौस्त इति ‖। हे अश्व। 'ते' तव 'द्यौ' द्युलोक 'पृष्ठम्' उपरि भाग, 'पृथिवी' 'सधस्थम्' सहस्थानम्, पादावित्यर्थ, 'आत्मा'

* वा० स० ११ १६।

† भ्वा० आ० ७४५ धा०।

‡ भ्वा० उ० ८८७ धा०।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ १८ क

‖ वा० स ११ २०।

शरीरम्, 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्र' उदकं 'योनि' उत्पत्तिस्थानम्। तादृश 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरीक्ष्य, 'पृतन्यत' सङ्ग्रामेच्छून् पुरुषान् 'पाप्मन इति' 'एतत्' 'अभितिष्ठ' सहस्व। 'पृतना'-शब्दात् क्यचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप"-इति * अवर्णस्य लोप ॥

पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं माह— "इत्थ मसीत्य मसीति। 'द्युलोकात्मासि, पृथिव्यात्मासि'-इत्याद्यर्थो वीप्साकृत। उत्तरार्द्धगत पृतन्यत्पद व्याचष्टे— "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति। अत्र सूत्रम्— "अनुपस्पृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति"-इति †। अश्व मस्पृशन्नेवोत्क्रामेतिमन्त्रेणाश्वस्योत्क्रामण कारयेदित्यर्थ। तद् विधत्ते— "नोपस्पृशतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैन मुत्क्रमयतीति। अत्रोत्क्रमणस्य प्रयोजन वक्तु देवाना प्रश्न माह— "किं मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति। किम्प्रयोजन मुद्दिश्येति तस्यार्थ। प्रयोजन माह— "महत्सौभग मितीति। मन्त्र विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡। हे 'वाजिन्।' हे 'द्रविणोद।' धनस्य दात।, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्वं मवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्वर्यायेति तदर्थ। 'अस्या' पृथिव्या 'उपस्थे' उपस्थाने 'अग्निम्' उद्दिश्य मृत्पिण्ड 'खनन्त' वयम् 'अस्या' पृथिव्या' 'सुमतौ' शोभनदानादियुक्तमतौ 'स्याम' भवेमेति ॥

अश्वस्य सौभाग्य माह— "तस्माद् हैतदश्व., पशूना मिति।

* पा० सू० ७ ४ ३६।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १८

‡ वा० सं० ११ २१।

ये च अश्व व्यापनशीला शीघ्रगामिन तेषा मध्ये असावश्वो 'भगितम ' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजवाहनत्वात् । 'अस्मादाख्यानात्' –इति पद व्याचष्टे— "यन्नैतत् तिष्ठतीति ॥ १३ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रण विधत्ते— "अथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयत इति * । पूर्व 'देवा ' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोषिवांस' उत्क्रान्त 'ददिवास' धन दत्तवन्त लोको 'वन्देत' स्तुवीत, 'एवं' वय मपीति अश्वम् 'अस्तुवम्', 'अमहयम्' अपूजयश्च, 'तथा' अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन स्तुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— "उदक्रमीदितीति † । 'द्रविणोदा ' धनस्य दाता, 'अर्वा' अरणशीलो 'वाजी' वेजनवान् अश्व 'उदक्रमीत्' ऊर्ध्वं पादविक्षेपम्, पृथिव्या 'सुकृत' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोक' शोभन लोकम् 'अक ' कृतवान् । स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं द्योतयितु मुभयत्र सुशब्दप्रयोग । अकरिति, करोतेर्लुङि "मन्त्रे घसह्वरणशेति ‡ च्लेर्लुकि, गुणे, सिलोपे रूपम् । यद्यपि प्रथमपुरुषैकवचने तिलोपे च रूप समानम्, तथापि 'अकर सुलोकम्—इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यम, तद्व्याख्यात मकरिति । नहि करोतेर्लुङि च्ले "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि"— –इति § अङादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य रुत्वविसर्गयो कृतयो रूपम् । 'तत ' तस्मात् प्रदेशात् 'सुप्रतीक' शोभनावयवम् 'अग्निम्' अश्वरूपम् । 'स्वगेम' । किं कुर्वन्त ? 'नाक' क मिति सुखनाम,

* का० श्रौ० सू० १६ २ १८

† वा० सं० ११ २२ ।

‡ पा० सू० २. ४. ८० ।

§ पा० सू० ३ १ ५९ ।

न कम् अकम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र गतानां नास्ति, सर्वदा सुखमयम्, अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'स्वः' स्वर्गं लोकम् 'अधिरोहाणा' आरोहन्तः, स्वर्गारोहणाय खनेमेति। 'नाक-सल्लोकम्'-इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक इति ॥

आमन्त्रितस्याश्वस्य रासभाभ्यां सहावस्थापनं विधत्ते— "तं दक्षिणतोपसङ्क्रमयतीति *। दक्षिणशब्दादाचि प्रत्यये कृते रूपं दक्षिणेति। "स य एवामुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्वं मन्त्ररासभाजपशुविधानं प्रस्तुत्य त्रिष्टुभ्गुणेन यथा "द्वे प्राचस्तिष्ठन्ति"-इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्त्येतद्वै देवा अभिभयुरिति यद् ब्राह्मणमुक्तम् †, 'सोऽत्र' 'अन्नु' ब्राह्मणमिति ब्राह्मणातिदेशः ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायनः — "उपविश्य स्रुदभिजुहोत्याजा त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यां ऋग्भ्यां आहुती स्रुवेणाश्वपदे'-इति ‡। 'व्यति-षक्ताभ्याम्' व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्धं इतरस्या उत्तरार्धं इत्येका ऋक्, एवमितरावप्यर्द्धर्चौ संयोजनीयौ। तथा ऋक् द्वितीया। एवं व्यतिषक्ताभ्याम् "आ त्वा जिघर्मि"-इति § द्वाभ्यां ऋग्भ्यां अश्वस्य पदे द्वे आहुती जुहुयात्।

तदिदं सार्थवादं विधत्ते— "अथोपविश्य स्रुद समभिजुहो-तीत्यादि, "अश्वस्य पदे जुहोतीत्यन्तेन। 'उपविश्य'-इति

* का० श्रौ० सू० १६ २ २०।

† १३६ पृ० १ पङ्क्तितः, ८ पङ्क्तिपर्यन्तम्

‡ का० श्रौ० सू० १६ २ २१।

§ वा० सं० ११ २३, २४।

मन्त्रोच्चारणादुपदेश *। "ता हुत्वेति। प्रथमाहुति हुत्वा लोक-त्रयात्मिकाम् 'इष्टकाम्' 'अपश्यन्' ॥ १५ ॥

"तेऽब्रुवन्निति। द्वितीयाहुति हुत्वा विश्वज्योतिर्नामिष्टकां दृष्टवन्त। विश्वज्योतिस्संज्ञकाना तिसृणा मिष्टकाना देवता-सम्बन्ध माह— "अग्नि वायु मादित्य मिति। "व्यतिषक्ताभ्या जुहोति"—इति व्यतिषङ्गप्रकार पूर्व मुक्त †, तादृग्भ्या ऋग्भ्या हवनेन त्रीनिमाल्लोकान् 'एता' अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देव-ताश्च व्यतिषक्तवान् भवति, पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्ष-लोकस्य वायुम्, द्युलोकस्यादित्य मिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वय स्तोतु मनुवदति— "यद्वेवैते आहुती इति। आहुतिद्वयेन रुद्र मपश्च प्रीणितवान् भवति। यतो व्यतिषक्ताभ्या ऋग्भ्या होम, अतो रुद्र मपश्चोश्चाथ सयो-जयति ॥ १७ ॥

होम्य द्रव्य विधत्ते— "आज्येन जुहोतीति। आज्यस्य प्रशस्तत्व मागुक्तम् ‡। होमकरण विधत्ते—"स्रुवेणेति। मन्त्रान्ते 'स्वाहा'-शब्द प्रयोक्तव्य इत्याह— "स्वाहाकारेणेति। जुहोतीत्यनुषङ्ग ॥ १८ ॥

मन्त्र विधत्ते— "आ त्वा जिघर्मीति §। मन्त्रस्याय मर्थ,— 'मनसा' 'घृतेन' आज्येन च त्वाम् 'आजिघर्मि'। "इ प्रदश-

---

* का० श्रौ० १६ २ २१ सूत्रीय व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

† एतत्पूर्वकण्डप्रक्रमे (१४० पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० १ ४ ४ ४ (१ भा० ३६२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

§ वा० स० ११ २३।

दीप्यो" *। आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आज्य सिञ्चामीत्यर्थः।
अग्नि विशिनष्टि पादत्रयेण— 'विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रति-
क्षियन्तम्' सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्त मित्यर्थ। 'तिरश्चा'
–इति भावपरो निर्द्देश, 'पृथु' विस्तृतम्। यद्वा, 'तिरश्चा'
–इति धूमविशेषणम्, 'वयसा' धूमेन 'बृहन्तम्'। अत एव
'व्यचिष्ठ' व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम्। 'अन्नै' खादिभि
हुतैर्घृतादिभि, 'अभसम्' उत्साहवन्तम्। अत एव 'दृशान'
दर्शनीय, दीप्यमानम्। अग्नि त्वा माजिघर्मीति सम्बन्ध॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनूद्य व्याचष्टे— "आ त्वा जुहो-
मीति। व्यचिष्ठ-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्– "अवकाशवन्त मन्नाद
मिति ॥ १८ ॥

द्वितीय मन्त्र मिधत्ते—'आ विश्वत इति †। अय मर्थ,—
'विश्वत' सर्वत 'प्रत्यञ्च' प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्,
'अरक्षसा' रक्षोदोषरहितेन 'मनसा' युक्त अहम् 'आजिघर्मि'
आसिञ्चामि। 'तत्' घृत 'जुषेत सेवेत इति परोक्षनिर्द्देश, युष्म-
च्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दाध्याहारो वा। 'मर्यश्री' श्रयते कर्मणि
क्विप्, मर्यैर्मनुष्यैराश्रयणीय। 'स्पृहयद्वर्ण' स्पृहयन् परेषां
रुचि मुत्पादयन् वर्णो यस्य, शुक्लभास्वररूपत्वात्। 'तन्वा' शरी-
रेण 'जर्भुराण' दीप्यमानो 'अग्नि' 'नाभिमृशे' तुमर्थे केन्-
प्रत्यय ‡, अभिमर्शनीयो न भवति॥

* जु० प० १४ धा०।
† वा० स० ११ २४।
‡ पा० सू० ३ ४ ९ द्रष्टव्यम्।

मर्थं व्याचष्टे— "आ सर्वत इति । 'अरक्षसा'-इति पदं व्याख्यातम्— "अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

मन्त्रगतसङ्ख्या प्रशंसति— "द्वाभ्या मभिजुहोति द्विपाद्विति । 'यजमानोऽग्नि'-इति विराड्रूपस्याग्नेर्यजमानभाविशरीरात्मकतया च तद्रूपत्वम् । मन्त्रदेवता प्रशंसति— "आग्नेयीभ्या मिति । "अग्नेढक्" * । अनयोर्मन्त्रयोरग्निसम्बन्धं त्रिष्टप्छन्दश्च मिलित्वा प्रशंसति — "यदाग्नेय्याविति । अग्निर्देवत्येनाग्निरुच्यते , मन्त्रगतत्रिष्टुप्छन्दसा इन्द्र , त्रिष्टुबिन्द्रयो सहोत्पत्ते , "त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टप् छन्द '-इति † । अग्निरप्यैन्द्राग्नस्तदुपपादयति— "इन्द्राग्नी इति । इन्द्र सर्वेषा देवाना परम , अग्निर्देवाना मवम , उभयोर्मध्यवर्तिन्ध सर्वा देवता इति इन्द्राग्नी सर्वदेवात्मकौ ‡ । अग्निरपि सर्वदेवत्य , तस्मिन्नेवाग्नौ सर्वदेवतोद्देशेन हवि प्रक्षेपात् , ' अग्निर्वै सर्वा देवता "-इति § श्रुतेश्च । अत 'आग्न यत्परिमाण , 'तावता' तत्परिमाणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकारान्तरेण 'एनम्' तत्सङ्ख्याकाभ्या मिन्द्राग्निरूपाभ्या प्रीणितवान् भवति ॥ २१ ॥

आहुतिद्वयस्याधिकरणं विधत्ते— "अश्वपदे जुहोतीति ‖ । यद्यश्वपदे हवनम् तर्हि कथ मग्निदेवत्यमन्त्रप्रयोग ? तत्राह— "अग्निरेष यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपत्व प्रागुक्तम्—

* पा० सू० ४ २ ३३ ।
† तै० स० ७.१ १ ४—६ ।
‡ ऐ० ब्रा० १ १ १ द्रष्टव्यम् ।
§ १ का० ५ १ ८ (१भा० ४०७ पृ०) द्रष्टव्यम्
‖ का० श्रौ० सू० १६ २ २१ ।

"स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते"–इत्यादिना * ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— "अभ्र्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति, वहिर्बहिरुत्तरयोत्तरयेति †। एतं मृत्पिण्डं "परिवाज पतिः"–इत्यादिभिस्त्रिभिः ‡ उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभि स्त्रिवारं परिलिखेदिति। तदिदं विधत्ते— "अथैनं परिलिखतीत्यादि। परिलेखनेन 'अस्मै' मृद्रूपायाग्नये 'मात्रां' परिच्छेदम्, इयत्ताम् 'करोति' ज्ञातवान् भवति। तदेव विवृणोति— "यथैतावानिति ॥ २३ ॥

"यद्वेवैनं परिलिखतीति। परिलेखनं प्रशंसितुं देवकर्त्तृत्व माह— "एतद्वै देवा इति। 'एतां पुरं' रेखारूपां पुरं परिश्रितवन्तः। परिलेखने साधनं विधत्ते— "अभ्र्येति §। "सर्वत परिलिखतीति। चतुर्दिक्षु वृत्त मित्यर्थः। परिलेखनस्य त्रित्वं विधत्ते— "त्रिष्कृत्व इति। त्रिवारं परिलेखनेन 'त्रिवृतं' त्रिगुणितं 'वज्रम्' 'अस्मै' मृत्पिण्डाय 'अभिगोप्तारं' रक्षकं ज्ञातवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "परि वाजपतिरिति। आद्या गायत्री ‖, "परि त्वाग्ने पुरं वयम्"–इति द्वितीया अनुष्टुप् ¶, "त्वमग्ने द्युभिः"–इति तृतीया त्रिष्टुप् **, तिस्रोऽप्याग्नेय्यः। यतो-

---

* पुरस्तादिहैव (५३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ २ २२ क।

‡ वा० स० ११ २५ २६, २७।

§ का श्रौ० सू० १६ २ २२ ख।

‖ वा० स० ११ २५।

¶ वा० स ११ २६।

** वा० स० ११ २७।

ऽग्निदैवत्य , अत एताभि परिलेखनेन अग्नि मेव 'वर्म' कवचं कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगत परिशब्द स्तौति— "परिवतीभिरिति । यतो रेखा पुरात्मिका , अतस्तासा परिशब्दयुक्ताभि ऋग्भि करणेन प्राकारपरिवृतपुरात्मकत्व मुक्तम् । मन्त्रगत त्रित्व प्रशसति— "तिसृभिस्त्रिपुर मेवेति । प्राकारत्रयपरिवृतत्व पुरा मुत्कृष्टतम रूपम् । "स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्याय मर्थ ,— 'स ' अध्वर्यु 'वर्षीयसा' वृत्तेन , ततोऽपि वर्षीयसा' वृत्तान्तरेण 'छन्दसा', उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभि ऋग्भि रित्यर्थ । छन्दासि इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिऋग्भि रेखा मपि उत्तरोत्तरवरीयसी महत्तरा करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन तादृग्भूतप्रकारेण पुरेण स्फ्यिण्ड रक्षितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखनन विधत्ते— "अर्थेन मस्या खनतीति * । 'अस्या' भूमौ 'एनम्' पिण्ड खनेदिति । आधेयाधिकरणभावेन भूमिस्फ्यिण्डयो प्रतीयमान पार्थक्य मपाकरोति— "एतद्वै देवा इति । पूर्वं देवा रक्षोभीत्या तस्मै' पिण्डाय 'इमा' भूमि मेव 'आत्मान' स्वरूपम् 'अकुर्वन्' । स्वरूप स्वरूपरक्षक भविष्यतीत्यतो हेतो रक्षणाय 'सा' खन्यमाना भूमि 'समभ्विन्ना' चतुर्दिश समानविवरा कर्त्तव्या । अय मर्थ ,— यावत्य उखाषाढादय इष्टका कर्त्तव्या , तावत्परिमाण मेवेद खनेत् । समभ्विन्नत्व स्तौति-- "यद्वेव समभ्विन्नेति । 'इय' भूमि 'योनि ' अग्न्युत्पत्तिस्थानम् , 'इद रेत ' उखा-

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३ २२ ॥

पाठार्थं खन्यमान मृत्स्वरूप रेत , यत 'रेतस' सम्बन्धी विन्दु',
यावत 'योनिम् अतिरिच्यते', तावत् उखादिपर्याप्तो मृत् खनित
मुक्तेत्यर्थ । "चतु स्त्रक्तिरेष कूप इति *। मृदर्थं खन्यमान
कूप चतुरस्र कर्त्तव्य । स्रक्तीश्चतुर्दिगात्मना स्तौति — "चतस्रो
वै दिश इति †" ॥ २६ ॥ १ [३ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनककरयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरी स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मत्रजि हिपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यं ,
व्यश्राणी द्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णज वर्णमुख्य ,
कार्पासीय क्षपावान गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।

---

* अथैष एवैतस्य खनाकारो रज्जुरिव हि सर्पा , कूपा इव हि सर्पाणा मायतनानि"—इति सप्तमपूर्वस्मिन् काण्डे श्रुतम् ४ ५ ३ ।
† "अपि खनन्त उपस्थे पृथिव्याः"—इति च (वा० स ११.२१.) ।

माध्योऽस्य प्राग्जन्मा लवणज मधुष शार्कर चार्कनीजा ,
एतान्ध्या रत्नरूपं गिरि मखत मुदा प्रातसाक्षिप्रचार्य * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयाध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

---

* अस्य टीप्पणी पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या: ।

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

अथैन मतः खनत्येव* । एतद्वा ऽएनं देवा अनुविद्याखनस्तथैवैन मय मेतदनुविद्य खनति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनामीति सवितृप्रसूत एवैन मेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक मिति । ज्योतिष्मान्वा ऽअग्नि † सुप्रतीको ऽजस्रेण भानुना दीद्यत मित्यजस्रेणार्चिषा दीप्यमान मित्येतच्छिवं प्रजाभ्यो ऽहिᳪसन्त पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनाम इति शिवं प्रजाभ्यो ऽहिᳪसन्त पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनाम इत्येतत् ‡ ॥ २ ॥

---

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'ऽय मग्नि'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

द्वाभ्यां खनति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् खनत्यथो/इयᳫ्ं ह्येवैतद्रूप मृच्छापस्य ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति। खनामीति वा ऽएत प्रजापतिरखनत् खनाम इति देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्र्या खनन्। व्वाचा खनामि खनाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभ्रिरारम्भायैवेयं व्वैणावी क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्र्या देवा अखनंस्तथैवैन मय मेतद्वाचैवाभ्र्या खनति † ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दाᳫ्ंसि वै लोमानि छन्दः स्वेवैन मेतत् सम्भरति तत्तूष्णी मुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ‡ ॥ ६ ॥

---

* 'इति'—इति ग, घ।

† 'खनति'—इति क।

‡ 'देवत्रा'—इति ग, घ।

अथैनं पुष्करपर्णे सम्भरति। योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनौ तद् रेत सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः
सिच्यते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्तृणाति
वाग्वै मन्त्रो वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपां पृष्ठ मसि योनिरग्नेरिति। अपाᳪ ह्ये-
तत् पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्र मभितः पिन्व-
मान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वर्द्धमानो
महा२॥ ऽआ च पुष्कर ऽइति वर्द्धमानो मही-
यस्व पुष्कर ऽइत्येतद्दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथ-
स्वेत्यनुविमार्ष्ट्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो हैत
मन्यो दिवो वरिमा यन्तु महति द्यौर्भूत्वेन यच्छे-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति। यज्ञो वै
कृष्णाजिन मियं वै कृष्णाजिन मियमु वै यज्ञो
ऽस्याᳪ हि यज्ञस्तायते द्यौ. पुष्करपर्ण* मापो वै
द्यौरापः पुष्करपर्ण मुत्तरो वा ऽअसावस्यै ॥ ९ ॥

अथैने ऽअभिमृशति। सन्धा मेवाभ्या मेतत्

§ 'द्यौ पुष्कर०'—इति क, ख, 'द्यौष्पुष्कर०'—इति ग।

करोति शर्म्म च स्थो वर्म्म च स्थ इति शर्म्म च ह्येते वर्म्म चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽइत्यच्छिद्रे ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती संवसाथा मित्यवकाशवती संवसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति बिभृत मग्निं पशव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

संवसाथाᳫं स्वर्विदा। समीची ऽउरसात्मनेति संवसाथा मेनᳫं स्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्मना चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स एष ज्योतिष्मानजस्रस्त मेते ऽअन्तरा बिभृतस्तस्मादाह ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मभिमृशति। द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत् सञ्ज्ञा करोत्यथो द्वयᳫं ह्येवैतद्रूप कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* मित्येतत'—इति ग। 'मित्येतत्'—इति घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं स्तुवन् मन्त्रं विधत्ते— "अथैनमतः खनतीति *। 'अतः' चतुस्रक्तेः कूपात् 'अनुविद्य' लब्ध्वा । देवस्य त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यमाह— "सवितृप्रसूता इति †॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्रमाह— "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्न इति ‡। अयमर्थः । हे 'अग्ने !' 'ज्योतिष्मन्तं' ज्योतिर्युक्तं 'सुप्रतीकं' सुमुखावयवम्, 'अजस्रेण' अनवच्छिन्नेन 'भानुना' तेजसा 'दीद्यतं', व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः, दीप्यमानम्, 'शिवं' शान्तम्, 'प्रजाभ्यः' प्रजार्थं शिवमिति सम्बन्धः, 'अहिंसन्तं' प्राणिनां हिंसामकुर्वाणम् । पृथिव्यादि व्याख्यातम् । तादृशमग्निं भूप्रदेशादग्निवत खनाम अध्वर्यव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां द्वित्वसङ्ख्यां यजमानरूपाभ्यात्मना प्रशंसति— "द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तौति— "अथो द्वयमिति । मृत्तिका उदकानि चेति द्वयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ २२ ।

† "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि' वा० सं० ११ २८ १ ।

‡ "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्यो हिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामः"—इति वा० सं० ११ २८ २ ।

यत् "देवस्य त्वा"–इति पूर्वमन्त्र, तत्र खनामीत्येकवचनम् *, ज्योतिरजस्त्र मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् †, तयो-भयस्य निर्वाह माह— "स वै खनामीति। प्रजापतिविवक्षया एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम्। ते च अग्निकर्माण्यत्य-तिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्त खननसाधन विदधत् तस्य वाग्रूपता माह— "स वा अभ्रयाखनन्निति। यदि वाग्भिस्तर्हि वाचैव खनन युक्तम्, किं मभ्रिकरणेनेति, तत्राह— "आरब्धायेति। 'आरभ्य' आल-म्बनायैव इय वैणुमयी अभ्रि ‡ क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायन — "कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्ण मपाम्पृष्ठ मिति, विमार्ष्टि नद्द् दिव इति, आलभत उभे शर्म च स्थ इति"–इति §। अय मर्थ। उत्तरतो देशे कृष्णा-जिनं प्राग्ग्रीव मुत्तरलोमम् तूष्णी मास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने अपाम्पृष्ठमितिमन्त्रेण ‖ पुष्करपर्ण मास्तृणाति। एतत् पुष्करपर्ण दिवो मात्रयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि। तत, कृष्णाजिन पुष्कर-पर्णे "शर्म च स्थो वर्म च स्थ"–इति ** मन्त्राभ्या मालभेतेति।

---

*, † २०५ पृ० द्वितीयतृतीयटीप्पन्युद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्वये पदे द्रष्टव्ये।

‡ वैणवी, कल्माषी, सुषिरा, प्रादेशमात्री, अन्यतःक्ष्णुत्, उभयतःक्ष्णुत्, तीक्ष्णा, औदुम्बरी, वैकङ्कती, अरत्निमात्री अभ्रि-र्भवति। इहैव काण्डे पुरस्तात् (३ १ ३०) द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ २३, २४, २५।

‖ वा० स० ११ २९ १।

¶ वा० स० ११ २९, २।

** वा० स० ११ ३०, ३१।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— "अथैन कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणम् , तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । "लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरण ममन्त्रक मित्याह— "तत् तूष्णी मिति । तूष्णी मुपस्तरण मुपपादयति— "यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् , "कृष्णो रूप कृत्वोदक्रामत्"–इत्याम्नानात् * । यज्ञस्य प्रजापतित्वम् , प्रजापतिदेवत्यत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीदृगिति निर्वक्तु मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् 'अनिरुक्तम्', अमन्त्रक मित्यर्थ । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— "उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण मुत्तरत्र वक्ष्यत इत्याह— "तस्योपरि बध्नुरिति । "प्राचीनग्रीवेति । ग्रीवाप्रदेश प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । 'देवत्रा' देवेषु भवति "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्"–इति † देवशब्दात् 'त्रा'-प्रत्यय ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरण दर्शयति— "अथैन मिति । "योनिरिति । यतोऽग्नि पुष्करपर्णाद् जात , तस्मात् तत् योनिरूपम् , अग्निश्च रेतोरूप , इदानी मुत्पद्यमानत्वात् 'प्रजनिष्णु' प्रजननशीलम् । "वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यश्रवणात् ‡—"अग्नि-

* ग्र० ब्रा० १ १ ४ १ (१ भा० ७१ पृ०) ।

† पा० सू० ५ ४ ५६ ।

‡ तै० आर० २, ४, २ ।

वाग् भूत्वा मुखं माविशत्'–इति। पुष्करपर्णादग्निजननात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्ण मित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते – "अपाम्पृष्ठ मिति *। हे पुष्कर-पर्ण। 'अपाम्पृष्ठम्' उपरिस्थानम् 'असि', 'अग्ने योनि' च 'असि', 'समुद्र' समुन्दनशील मुदकम् अभित 'पिन्वमान' वर्द्धमान भवसि, किञ्च 'पुष्करे' 'वर्द्धमान' जात एव 'आ' सर्वत 'महान्' आस्तरणात् महत्त्वम, अत एव 'आ महान्'–इति पद-द्वयस्य 'महीयस्व'–इति व्याख्यानम्।

अग्निमपादेन विसर्जन विधत्ते— "दिव इति †। 'दिव' द्युलोकस्य मात्रया परिमाणेन 'वरिम्णा' अतिशयेनोरुणा त्वं 'प्रथस्व' विस्तीर्णा भव। पाद व्याचष्टे— "असौ वा आदित्य इति। यत 'एष अग्नि' 'आदित्य', अतो लोकत्रय मस्य 'वरिमा' उरुत्वम्, 'एतम्' आदित्यात्मक 'यन्तु' परिच्छेतु मार्हतीति। अतो 'द्यौ' द्युलोकात्मक 'भूत्वा', 'एनं' मृत्पिण्ड 'यच्छ' परिच्छिन्नं कुर्विति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेश माह— "तदुत्तर कृष्णाजिनादिति। 'तत्' पुष्करपर्ण 'कृष्णाजिनात्' 'उत्तर' तस्योपरि 'आस्तृणाति' एकस्योपरि अन्यस्यास्तरण भूलोकद्युलोकात्मना प्रशसति— "यद्वौ वा इति। कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो भूलोकद्युलोकात्म-त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभाव, एव लोकयोरुत्तराधरभावो दृश्यत इत्याह— "उत्तरो वा असावस्या इति। 'असौ' द्यौ। 'अस्या' भूम्या ॥ ९ ॥

---

* वा० स० ११ २९ १।

† मन्त्रान्तर मिदम्, कर्मान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० सं० ११ २९ २)।